

ЮРІЙ БАДЗЬО
ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

ДО
ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СОЮЗУ РСР
ТА
ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КПРС

Видання Закордонного представництва Української громадської
групи сприяння виконанню Гельсінкських угод

Нью-Йорк – 1980

YURIY BADZIO
AN OPEN LETTER

TO
THE PRESIDUM OF THE SUPREME SOVIET OF THE
USSR
AND TO
THE CENTRAL COMMITTEE OF THE CPSU

Published by the Foreign Representation of the Ukrainian Public Group To Promote Implementation of the Helsinki
Accords
New York – 1980

ПРО АВТОРА

Юрій Васильович Бадзьо народився 25 квітня 1936 р. в селі Копинівцях Мукачівського району Закарпатської області. Має матір (батько помер 1958 р.), восьмеро братів і сестер, з них один брат – шахтар на Донбасі, решта живуть на Закарпатті. У Києві дружина, донька 12 р. і син 19.

1953 р. закінчив школу з золотою медаллю і вступив до Ужгородського університету на українське відділення філологічного факультету. З перших курсів виявляє наукові зацікавлення, смак до теоретичних проблем. Його курсова робота «Іван Франко – літературний критик Лесі Українки» була висунута на міжобласний конкурс студентських наукових праць, відзначена як краща за «дослідницький характер», «схильність до самостійних наукових висновків». На четвертім курсі Юрій Бадзьо – голова Наукового Студентського Товариства філологічного факультету Університету. Цей час (1956-1957 рр.) – час після 20-го з'їзду, час активізації прогресивних суспільних сил. У таких умовах інтензивно формується громадянська свідомість Юрія Бадзя, її діяльне гуманістичне спрямування. У його записниках тих років поряд із міркуваннями на естетичні теми щораз більше місце посідає прагнення самостійно осмислити суспільні проблеми, віднайти корінь явищ. «Культ особи Сталіна – чи не має це відношення до нашої системи в цілому? Треба подумати», – записує він 1956 р. Через деякий час: «Корінь культу особи у фетишизації соціалістичної деспотії, у фетишизації, обожествленні партії». Не проходить повз його увагу і порушення національної рівноправності. Він ділиться своїми міркуваннями у листуванні з членами НТС (Наукових Студентських Товариств) інших університетів і одразу потрапляє в поле зору Ужгородського КДБ. Але тоді це ще не завадило йому успішно, з відзнакою закінчити університет. 1958-1961 рр. Юрій Бадзьо – учитель, згодом директор сільських шкіл Мукачівщини. Його обирають членом пленуму Мукачівського райкому комсомолу, запрошують працювати до Ужгородського обкому комсомолу. Відкривається можливість легкої кар'єри партійно-комсомольського чиновника. Але Юрій Бадзьо твердо знає, чого він хоче і що має робити в житті. «Життя для мене немислиме поза творчістю». 1961 р. він вступає до аспірантури відділу теорії Інституту літератури АН УРСР, працює над дисертаційною темою «Критерії правди в оцінці літературно-художнього твору». Уже з цієї теми видно суспільне спрямування наукових зацікавлень Ю. Бадзя. Наукова творчість для нього – це передусім реалізація себе як громадянина із загостреним почуттям обов'язку перед Батьківщиною, перед рідною культурою зокрема. Йому болить принизливе становище української культури,

її провінційність, псевдозмістовність, він прагне теоретично осмислити суспільно художні вади української літератури, підняти естетичний рівень української літературної критики. Це засвідчують уже перші його статті: «Дійсність і позиція письменника», («Дніпро», 1963, ч. 9); «Життя і художня правда», («Радянське літературознавство», 1964, ч. 6), (тут ще є обов'язкові фрази про комуністичну партійність, без яких стаття просто не була б надрукована, але разом з тим молодий науковець не боїться іти «не в ногу» з критикою, яка підняла на щит «Правду і кривду» М. Стельмаха за «громадську сміливість», він викриває ілюзорність цієї «сміливости», оминання письменником справжнього змісту суспільних проблем). «Земля і любов», («Дніпро», 1966, ч. 4); рецензія на книжку В. Іванисенка «Народження стилю», («Українська мова і література в школі», 1965, ч. 9). Не цурається Ю. Бадзьо безпосереднього громадянського чину. З перших днів заснування клубу творчої молоді (КТМ) у м. Києві він член ради клубу, активний учасник творчих вечорів, дискусій. У березні 1965 р. комітет комсомолу одного з Київських заводів запрошує Бадзя виступити із вступним словом на вечорі пам'яті Шевченка. Але в останній момент, коли вже всі зібралися, за розпорядженням РК комсомолу вечір забороняють, у клубі заводу влаштовують танці. (Ювілей поета 1964 р. уже «гідно відзначили», шану перед світом засвідчили, тепер увага до Шевченкового слова, м'яко кажучи, не бажана). Наступного дня директор Інституту літератури і керівник дисертаційних робіт Ю. Бадзя М.З. Шамота мав з ним таку розмову: «Від чийого імені Ви збиралися виступати на тому вечорі?» – «Від свого» – «Ви не маєте свого імені! Ви працівник Інституту і маєте все робити за дозволом дирекції і партбюро Інституту» – «Відколи я народився, я маю своє ім'я і все робитиму в житті від *свого* імені». На той час Юрій Бадзьо уже закінчив аспірантуру, завершив дисертацію і працював молодшим науковим співробітником відділу теорії інституту. За кілька днів на цю посаду оголошують конкурс, партбюро інституту зобов'язує комуністів голосувати проти кандидатури Бадзя, а так як усі (чи майже всі) члени Вченої ради – комуністи, то двадцятого квітня 1965 р. Юрій Бадзьо опиняється без роботи. 4 вересня 1965 р. він бере участь у політичному протесті проти арештів української інтелігенції в кінотеатрі «Україна» перед переглядом фільму «Тіні забутих предків», після чого парторганізація інституту літератури, де він, покищо безробітний, стоїть на партійному обліку, порушує його партійну справу. Наприкінці 1966 р. ця справа, пройшовши численні інстанції, закінчується виключенням його з партії. негайно звільняють з видавництва «Молодь», де на той час він працював редактором першої книжки. Після цього понад три роки його ім'я не з'являється в друці, вдається надрукувати лише одну статтю під псевдонімом: Ю. Копинівський «Важкий шлях до повноліття» – «Дніпро», 1968, ч. 2. Працює на епізодичних, далеких від української культури, роботах: редактором видавництва «Реклама», журналу для сліпих, інституту загальної і комунальної гігієни. Перекладає з німецької, але тільки 1970 р. вдається надрукувати у видавництві «Веселка» повість Ірмгард Койн «Дівчинка, з якою не дозволяли товаришувати», а 1971 р. журнал «Дніпро», ч. 1. друкує його переклад двох новел В. Борхерта, але без прізвища перекладача. 1969 р. журнал «Вітчизна», ч. 7, друкує рецензію Юрія Бадзя на повість В. Коротича «Така зла пам'ять», «Фрагментарність і цілісність художньої картини»; у журнальному варіанті: «Між фрагментами і цілісністю», 1970 р. у «Вітчизні» з'являються дві великі (хоча й переполовинені редакцією) статті Ю. Бадзя із задуманої ним серії статей про молодих українських прозаїків і поетів: «Пора перших підсумків» – про творчість Є. Гуцала і «На перехресті шукань» (назва в журналі без погодження з автором – «Слабкість епічного мислення», ч. 6) – про творчість В. Шевчука. Ці статті викликають резонанс в українській літературній пресі, стають стимулом до жвавішої розмови про сучасну українську прозу. Журнал «Вітчизна» готує до друку третю статтю з цієї ж серії «Літературні декорації і живі парості таланту» – про творчість В. Дрозда. Але 1971 р. ситуація міняється. Усе, що Ю. Бадзьо здав до журналів «Вітчизна», «Жовтень», «Філософська думка», йому повертають. 1971 р. Юрій Бадзьо пише листа про стан «Літературної України» як відбиття загального стану української культури, адресуючи його до президії з'їзду письменників, розсилає по обласних філіях письменницької організації. 1972 р. відразу після політичних арештів починає працювати над дослідженням «Право жити». 18 квітня 1972 р. на квартирі Юрія Бадзя проводять обшук у справі І. Дзюби: вилучають примірник згаданого вище листа до З'їзду письменників і кілька книжок М. Грушевського. Влітку 1973 р. його звільняють з Інституту загальної і комунальної гігієни, а на початку 1974 р. міліція порушує справу про «тунеядство» (дармоїдство), зобов'язавши Бадзя протягом двох тижнів влаштуватися на роботу. У пошуках роботи Бадзьо натрапляє на багато вільних посад редакторів, коректорів. У нього беруть документи на посаду редактора у видавництві «Радянська школа», екскурсовода в музеї Лесі Українки. А через три дні стандартна відповідь: «Вибачте, місце вже зайняте». Він влаштовується вантажником художніх виставок Укрхудфонду, але на четвертий день звільняють звідти. Міліція викликає на засідання райвиконкому, де йому вручають повістку – чорноробом на цементний завод під Києвом з вимогою приступити до роботи протягом трьох днів. Юрій Бадзьо за ці дні знаходить роботу нічного розвантажувача хліба. Міліція погрожує за неявку на цементний завод арештом. Тоді Бадзьо пише листи до голови КДБ Федорчука і секретаря ЦК КПУ Маланчука з вимогою відкрито висловлювати претензії до нього, а не прикриватися міліцією, дати йому можливість спокійно працювати на обраній самим важкій фізичній роботі. Його перестають чіпати, працював вантажником хліба до дня арешту. Від працівників бібліотек дізнався, що його ім'я занесено в чорні списки. Майже десять років його ім'я не згадується в пресі. За цей час звертався до письменників з листами, у яких порушував суспільні питання, писав про русифікацію українських шкіл Міністру освіти УРСР, брав участь в обговоренні нової конституції. Третього лютого 1979 р. вилучають «Право жити». 23 квітня цього ж року арештують.

21 грудня 1979 р. суд виніс стандартний вирок – 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання за «антирадянську агітацію і пропаганду».

Юрій Бадзьо

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

До Президії Верховної Ради Союзу
РСР та Центрального Комітету КПРС
від громадянина Української РСР

Бадзя Юрія Васильовича

Перед найвищими органами партійно-державної влади Союзу РСР порушую питання про залежне, нерівноправне становище українського народу в складі федерації радянських Республік.

Цей лист уявлявся мені великим науковим дослідженням ряду проблем, що тривожать мою громадянську свідомість і мають загальносуспільне значення. Але ситуація склалася так, що мушу обмежитися дуже лаконічним викладом своїх думок. Третього лютого цього року на моїй квартирі було проведено офіційний, політичного характеру, обшук і вилучено незакінчений рукопис згаданого вище твору – усього понад 400 (чотириста) сторінок доволі густого тексту.

1972 року Україною прокотилася хвиля політичних арештів – було ув'язнено понад тридцять представників молодшого покоління української інтелігенції, переважно наукової. Відразу було ясно, що маємо справу з наперед запланованою репресивною акцією, спрямованою проти національного відродження України в новітній, післясталінський період її історії. Це спонукало мене виконати свій громадянський і патріотичний обов'язок – виступити перед найвищими повноважними органами партійно-державної влади із застереженням щодо небезпечних наслідків подібної політики. Лист, задуманий як патріотична реакція на політичну ситуацію в Україні, переріс у всебічне дослідження сучасного становища українського народу в складі Союзу РСР. Так народилася ідея книжки під заголовком «Право жити». На середину 1977 р. були готові чотири з п'яти розділів твору – близько тисяча чотириста сторінок рукописного тексту. Та раптом, за несподіваних обставин, рукопис пропав. Я не маю формальних підстав розкривати, чиїх рук то справа, але для себе маю туг тверду думку. Я взявся писати твір наново. Устиг удруге написати перший та останній

розділи, частину другого. Обшук на півслові обірвав мою працю.

Логічна структура твору визначалася тією думкою, що як індивідуальне життя людини, так і історичне існування народу мають три аспекти – минуле, сучасне та майбутнє, які в своїй сукупності творять одну психологічну єдність і визначають культурно-історичний клімат суспільства. Кількарічне вивчення ідеологічних і практичних умов, у яких живе український народ, привело мене до дуже сумного висновку: нинішня партійно-державна ідеологія та політика в галузі національних взаємин відбирають в українській нації, як і в решті неросійських народів Союзу РСР, її основне й вирішальне право – право жити. Таке твердження має своє теоретичне й фактичне обґрунтування. Залежне, нерівноправне становище українців у складі Союзу РСР виявляється в усіх сферах життя й охоплює всі історичні параметри дійсності – минуле, сучасне й майбутнє. У цій хронологічній структурі історичного руху психологічна та ідеологічна першість належить, безперечно, майбутньому. Та якраз перспектив на майбутнє не залишає неросійським народам СРСР офіційна теорія майбутнього націй. Антинауковий, догматичний і реакційний характер цієї теорії розглядається в першому розділі книжки, який називається так: «Майбутнє, або проповідь національної смерті». Цей розділ я встиг написати вдруге й відредагувати. Обсяг його – 161 стор. цілого рукописного тексту.

Ідеологічні умови історичного життя народів СРСР та практична національна політика КПРС визначаються офіційною доктриною, що формулюється як концепція розквіту і зближення націй. Провідною тенденцією вважається рух до зближення, а саме зближення націй тлумачиться як стирання національних відмінностей, тобто відмирання націй і витворення в майбутньому безнаціонального комуністичного суспільства. Така ідеологія, будучи не стихійним народженням демократично організованого життя, а політично тенденційною доктриною, якнайвиразніше відбиває нерівноправне становище неросійських народів Союзу РСР і є найсуттєвішою формою національного гніту. І справді, ні теоретично, ні практично перспектива згасання націй не стосується російського народу: теорія зближення і злиття націй поєднується в офіційній ідеології з ідеєю «другої рідної мови» – російської, посилення культурно-історичної та політичної ролі якої в житті неросійських народів є нібито об'єктивною закономірністю, поєднується з широкою пропагандою російського патріотизму, виняткового інтернаціоналізму росіян, їхніх особливих заслуг в історичному житті радянського суспільства і т. д. Усе це переконливо свідчить про те, що джерелом і політичною сутністю доктрини зближення і злиття націй, ідеології так званої інтернаціоналізації радянського суспільства є російський великодержавний націоналізм. Не Марксова теорія комунізму, а саме він породив ідею злиття націй, узяв її на своє ідеологічне озброєння. Подруге, якби навіть ідея відмирання націй і входила в Марксовий та Енгельсовий ідеал майбутнього – комунізму, то це ні з якого погляду не повинно означати, що наше суспільство мусить підпорядковуватися уявленням авторитетів минулого, хай і найбільших. Кожне покоління витворює свій ідеал, і лише такий, стихійний, рух історії, коли вільно здійснюється діалектичний процес заперечення і ствердження, може забезпечити демократичні умови суспільного життя, наростання гуманістичних сил суспільства.

Ідея злиття націй – набуття лєнінізму, витвір Лєніна. Уже в момент свого народження вона виявила свій догматичний характер, великодержавну спрямованість і реакційну сутність. Сумна дійсність російської «тюрми народів» вимагала від суспільних сил, що претендували на представництво прогресу, ідеології відродження націй та історичної, загальнолюдської цінності національної індивідуальності народів. Натомість Лєнін висунув ідею злиття націй, етнічної асиміляції як об'єктивної прогресивної закономірності історичного розвитку і як неодмінної умови соціалістичного перетворення світу. Він вітав перемішування націй в «американському казані», не помітивши чомусь, що це було людською бідною, наслідком негармонійного, антагоністичного розвитку буржуазної цивілізації, а не органічно вирослого суспільного ідеалу, не бажанням людей або тим паче, цілих народів. Маркс і Енгельс говорили про вирівнювання умов національного розвитку, про інтернаціональну природу капіталу, про гармонійне співжиття народів після перемоги пролетарської революції і, звичайно, про відмирання політичного, державного наросту на їхньому тілі. Лєнін проголосив суспільним ідеалом етнічну асиміляцію народів. У політично-національних умовах Російської імперії та в контексті російських історичних традицій важко було придумати щось важливіше для прихильників «єдиної неделимой Росії», ніж ідея злиття націй і безнаціонального майбутнього людства. Вона створювала можливість збереження на соціалістичному ґрунті єдиної централізованої держави, тобто самої великодержавної Росії. Згадаймо, що Лєнін спочатку негативно ставився навіть до федеративного принципу побудови нового суспільства, і тільки тиск знизу, національно-визвольний рух неросійських народів змушував його змінювати свою думку.

Лєнін та його прихильники в РСДРП висунули гасло про право націй на самовизначення, аж до відокремлення й утворення самостійної держави. Це була позиція інтернаціоналістська, історично прогресивна. Проте право націй на політичне самовизначення в Лєніновій ідеології доповнювалося, обумовлювалося доцільністю відокремлення і цим фактично перекреслювалося. Адже хто визначатиме, доцільно чи не доцільно відокремлюватися? Ясно, що для панівної нації таке відокремлення ніколи не буде доцільним. Політичні сили великодержавної нації завжди матимуть перевагу у вирішенні питання про державну долю залежних народів. До того ж ідея злиття націй узагалі позбавляла позицію державної самостійності малих та залежних народів статусу історично доцільної та прогресивної вимоги чи бодай потреби. Ми – прихильники великих централізованих держав і лише через такі держави лежить шлях до соціалізму, проголошував Лєнін, і це було не тільки поступкою великодержавництву, а й суттєвим

моментом психологічного тиску на неросійські народи, тобто певною формою національного гноблення неросіян із боку соціалдемократичної партії. Більшовицьке гасло про право націй на державне відокремлення урівнювало в правах народи країни, проте ідея доцільності відокремлення і теорія злиття націй створювали для панівної нації, тобто для росіян, ідеологічні та психологічні переваги, по суті – залишали за нею привілей на свою державу.

Ленінська ідеологія перспектив національного розвитку, передбачаючи відмирання націй у далекому майбутньому – після перемоги комунізму у всесвітньому масштабі, мала свої негайні негативні наслідки не тільки в сфері ідеологічного та психологічного становища неросійських представників визвольного суспільного руху, а й у галузі практичної партійної політики. Здавалось би, партія, яка проголошує ідеал соціальної та національної свободи і національної рівноправності народів, реалізуватиме його за найперших можливостей. І така можливість була в них від самого початку – здійснити принцип національної рівноправності в своїх власних рядах. Та саме тут, у питанні про побудову пролетарської партії, Ленін та його однодумці виявили найбільшу великодержавну нетерпимість до автономістських прагнень неросійських сил соціал-демократичного руху, рішуче заперечуючи федеративний принцип пролетарського партійного будівництва і грубо обзиваючи своїх опонентів націоналістичними міщанами й горемарксистами. Така позиція не мала ні теоретичного, ні практичного виправдання. Вона означала відступ від ідеології національної рівноправності, порушувала принципи права націй на самовизначення і створювала політичні переваги для російського загону пролетарського руху, загону, який і так кількісно та якісно був сильніший. Посилання на те, що окреме організоване представництво в русі неросійського пролетаріату роз'єднуватиме народи й послаблюватиме загальний фронт антикапіталістичної боротьби, було тільки відбиттям великодержавних почувань, інерцією централістських уявлень і не витримувало політичної критики. Адже щирість міжнаціональних стосунків, послідовність політики національної рівноправності й самоорганізації всіх загонів пролетарського визвольного руху могли тільки зцементувати загальний фронт боротьби, посилити зворотній зв'язок між партією і народними масами. Навпаки, відсутність у неросійського пролетаріату власної організації віддавало його долю в руки російських політичних сил і позбавляло найважливішого знаряддя самозахисту. Враховуючи умови політичного життя в Росії та російські історичні традиції, не важко було передбачити, чим усе це загрожувало майбутнім міжнаціональним стосункам народів російської держави та справі демократичного перетворення суспільства. Історія підтвердила, що такі побоювання були небезпідставні.

На жаль, мені не залишилося часу для ширшого аналізу історичних обставин, за яких відбулася пролетарська революція в Росії і утворювався Союз РСР, для докладнішого розгляду еволюції більшовицької національної політики. Скажу тільки, що над теорією і практикою національних узаємин у радянському суспільстві постійно тяжіла ленінська концепція злиття націй, дедалі більше спрямовуючи національну політику партії в бік російського великодержавництва. Сьогоднішнім ідеологічним виявом такої політики є концепція єдиного радянського народу, єдиної союзної чи навіть просто єдиної держави (хоч формально СРСР – не єдина, тобто унітарна, а федеративна держава), конституційне положення про СРСР як уособлення державної єдності радянського народу, – усе це означає ідеологічну, теоретичну підготовку до ліквідації навіть формальної державності неросійських народів СРСР. Партійна доктрина інтернаціоналізації радянського суспільства теоретично й практично означає русифікацію неросійських народів, відновлення «єдиної неподільної» Росії, тобто ліквідацію здобутків Жовтневої соціалістичної революції в галузі національних узаємин.

Логічний аналіз явища та вся історична практика свідчать про те, що ідея злиття націй – антижиттєва, догматична й ненаукова, реакційна за своєю політичною сутністю. Не маю сумніву в тому, що радянський соціалізм, ставши демократичним, негайно здасть цю ідею до архіву історії.

Сучасна партійна національна політика відбирає в мого народу право на минуле: у галузі теперішньої радянської історіографії історії України залежне, нерівноправне становище українського народу виявляється не менш виразно, ніж у офіційній концепції майбутнього націй – це лише два кінці однієї політики відновлення «єдиної неділимої» Росії. Сьогоднішнє історіографічне становище українського народу розглядається в 2-му розділі книжки – «Минуле, або сучасна історіографічна неокolonізація України радянською Росією». Фальсифікація історії України нинішньою радянською історіографією охоплює не якийсь окремий період, а всю історію українського народу, заперечуючи наш історичний розвиток як самодостатній процес і підпорядковуючи його тлумачення політичним інтересам російської держави. Концепція «давньоруської народності», концепція, яка є лише ідеологічним близномом теорії «єдиного радянського народу», зовсім ліквідує ранньофеодальний період в історії України, і в сім'ї слов'янських народів раннього середньовіччя не залишається місця тільки для українців та білорусів. Спекулятивна, антинаукова ідея «давньоруської народності» як «спільного предка», а Київської Русі – як «спільної спадщини» українців, росіян та білорусів, на практиці аж ніяк не означають рівноправності українців та білорусів у офіційному тлумаченні минулого східних слов'ян. Росіяни ні термінологічно, ні концепційно не відмежовують себе від ранньосхіднослов'янської історії 6-13 ст.ст. – усе тут існує лише як «русское»: «русские племена», «русский народ», «русская культура», «русское государство», «начальный период русской истории», «начало русской государственности» і т. д. Навпаки, до 14-15 ст. ст. читач не знайде в радянській літературі нічого українського: ні території, ні мови, ні культури, ні етносу взагалі. Стверджується науково та історично абсурдна ідея про те, що східні слов'яни в 9-13 ст. становили один

народ, один етнос, звичайно, «русский», і що українці та білоруси з'явилися тільки в 14-15 ст. ст. З'явилися для того, щоб «мріяти» про «возз'єднання» з Росією. Усі народи світу прагнули й прагнуть національної незалежності, в тому числі й державної, і тільки українці та білоруси становлять виняток – мріяли «возз'єднатися» з російським народом. Дійшло до того, що в радянській пресі та літературі пишеться про прагнення України возз'єднатися з Росією в «єдиній державі». Це навіть формально грубе спотворення історичної правди, бо документально засвідчено, що український уряд на чолі з Б. Хмельницьким, укладаючи угоду з російським державним представництвом, обумовлював собі доволі суттєву політичну автономію. Концепція «возз'єднання» несе в собі ідею єдиного народу й по суті заперечує право українського народу на свою окрему, незалежну державу і є грубим порушенням конституції УРСР та СРСР.

Теорія «єдиної давньоруської народности», «єдиного русского народа киевских времен» (так часто пишеться в радянській історичній літературі) та концепція «возз'єднання» доповнюються спекулятивною, буквально міфологізованою ідеєю боротьби з т. зв. українським буржуазним націоналізмом, з яким фактично ототожнюється український національно-визвольний рух проти Росії, зокрема і в першу чергу – ідея незалежної від Росії української держави, тобто знову-таки заперечується право українського народу на самостійну державу. Так виникає історіографічний контекст, у якому український та білоруський народи перетворюються на етнографічну масу, етнографічну частину «єдиного русского народа от Карпат до Тихого океана». Постійне й дедалі послідовніше вживання терміну «великорусский» остаточно ставить крапку над «і». До речі, 1944 року в Москві вийшла книжка історика Н.С. Державіна, яка називається так: «Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского». Отже, повністю відновлюється великодержавна концепція дореволюційної російської історіографії, чорносотенна доктрина, яка заперечувала існування українців та білорусів як окремих етносів. У радянських історіографічних виданнях на зазначену тут тему можна прочитати неймовірно тексти. «Единая древнерусская народность» і «єдиний радянський народ» – ланки одного політичного ланцюга, однієї політичної доктрини – так званої інтернаціоналізації радянського суспільства. Фальсифікація історії України російським великодержавним націоналізмом – дуже суттєвий чинник національного гноблення українського народу.

У третьому розділі – «Минуле проти сучасного або міф про «український буржуазний націоналізм» – проаналізовано теорію й практику антиукраїнської вседержавної пропаганди, що ведеться під прикриттям боротьби з т. зв. українським буржуазним націоналізмом. З часів Сталіна і до сьогодні – це справжня психологічна війна проти української національної свідомості, війна, яка доповнюється безперервними фізичними репресіями проти національно свідомих українців. Вона деморалізує українську людину, гнітить її психологічно. Сучасний партійний «український буржуазний націоналізм» — це теж тільки ідеологічний побратим дореволюційних «мазепинців» і «сепаратистів». У розділі на великому фактичному матеріалі доводиться, що сучасна партійна доктрина «українського буржуазного націоналізму» не може заручитися підтримкою наших революційно-демократичних діячів минулого – ні в поглядах на походження українського народу, ні в ставленні до «возз'єднання», ні в розумінні характеру та завдань українського національно-визвольного руху. Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський та всі інші постаті української історії, яких сучасна партійна пропаганда залучає до боротьби з т. зв. українським буржуазним націоналізмом, насправді, якщо не фальсифікувати їхню творчість і бути послідовним у критеріях, мусили б теж опинитися в рядах «українських буржуазних націоналістів», причому в перших рядах. Дореволюційні чорносотенці так і робили – не відокремлювали, скажімо, І. Франка від М. Грушевського, і з погляду «єдиного народу» і «єдиного отечества» вони мали цілковиту рацію. Офіційна доктрина «українського буржуазного націоналізму», маса так званої антинаціоналістичної літератури, безперервна, на державному рівні, пропагандистська кампанія проти «українського буржуазного націоналізму», – усе це відіграє дуже реакційну роль у міжнародних взаєминах українського й російського народів, шкодить стосункам між українцями та росіянами, нацьковує обивателів на національно свідоме українство, збуджує підозру й нетерпимість до будь-яких виявів національної гідності українців. Боротьба з т. зв. українським буржуазним націоналізмом має на меті передусім знищити політичну самосвідомість українського народу, загальмувати її розвиток, тобто прислужитися витворенню «єдиного радянського народу», іншими словами – русифікації неросійських народів. Досить сказати лише, що ідею самостійної української держави партійна пропаганда таврує як націоналістичну, хоч вихід із Союзу РСР і утворення окремої незалежної української держави – наше конституційне право.

Четвертий розділ – попередньо називаю його так: «Сучасне, або стан облоги» – мислиться мені, як аналіз сьогоденного психологічного, політичного й культурного становища українського народу, як обґрунтування думки про те, що теперішня партійна національна ідеологія та політика не випускають наш народ зі шляху «закономірною» національного вмирання, роблять наше культурно-політичне існування лише службовим чинником так зв. інтернаціоналізації, тобто процесу русифікації української нації. Наука, преса, освіта, політична форма буття, – усе це допускається в такій мірі, щоб тимчасом видно було українську форму, український антураж, але не було незалежного українського голосу, серйозного, престижного українського змісту.

П'ятий розділ – 196 стор. – повністю (вдруге) закінчено й відредаговано, називається він так: «Перспективи, або слово про єдність людської історії». На підставі докладного теоретичного й конкретно-історичного аналізу ситуації стверджується ідея національно-історичного оптимізму. Крім ряду наших історичних здобутків, насамперед таких важливих, як формальна наявність української державности,

основним аргументом тут є те, що потреби прогресу й закономірного розвитку історії не полишають нас напризволяще, а забезпечують підтримку нашим прагненням до національної свободи як прагненням об'єктивно прогресивним, таким, що лежать у річищі світового закономірного історичного розвитку. Радянський партійнодержавний соціалізм – суспільство антагоністичне, бо партія, партійно-державна бюрократія перетворилися в процесі розвитку радянського суспільства на панівний соціальний клас. Ця теза обґрунтовується в творі політекономічною та соціально-філософською логікою марксизму. Радянський учений Г.Х. Шахназаров, автор книжки «Социалистическая демократия. Некоторые вопросы теории» (М. 1972), пише: «Суспільна власність означає суспільне управління власністю. Держава, здійснюючи планове керівництво соціалістичним виробництвом, облік і контроль за мірою праці та споживання, діє від імені та за дорученням колективного власника засобів виробництва – всього народу» (стор. 12). Але ж КПРС сама признається, що вона керує державою, тобто є над нею верховною владною силою! З другого боку, народ, суспільство, в особі своїх громадян, не тільки не вибирають органів партійної влади, а й не мають навіть формального права контролювати їхню діяльність, адже керівний статус партії закріплено в конституції. Про практичну можливість такого контролю нічого й казати: немає для цього в їхніх класів та соціальних верств (у робітників, селян, інтелігенції) ні матеріальних, ні ідеологічних умов, передусім – власних, незалежних від КПРС, політичних організацій, власних органів громадської думки. Будучи в суспільстві єдиною організованою силою, верховним політичним суб'єктом суспільних узаємин, партія завдяки цьому й за обставин, коли відсутня індивідуальна приватна власність на засоби виробництва, – внаслідок усього цього партія й перетворюється на колективного власника засобів виробництва, отже, на окремий соціальний клас, на панівний експлуататорський клас радянського суспільства.

Аргумент переконливий і цілком достатній. Та Марксова й Енгельсова соціологія пропонує нам ще один теоретичний спосіб доказу правильності висновку про те, що радянська партійна та партійно-державна бюрократія – це окрема соціальна верства, окремий соціальний клас. Маю на увазі Марксову концепцію так званого широкого тлумачення приватної власності, концепцію, згідно з якою суттю приватної власності є поділ праці; «...поділ праці і приватна власність, – писали автори "Німецької ідеології", – це тотожні вирази: в одному випадку говориться у відношенні до діяльності те саме, що в другому – у відношенні до продукту діяльності.» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори в 3-ох томах, К. 1977, т. 1, стор. 22). «Різні ступені в розвитку поділу праці, – читаємо в іншому місці Марксового й Енгельського твору, – є разом із тим і різними формами власності, тобто кожний ступінь поділу праці визначає також і відношення індивідів один до одного відповідно їхньому відношенню до матеріалу, знарядь і продуктів праці» (там само, стор. 9). Отже, Марксове й Енгельсове широке розуміння приватної власності охоплює не тільки об'єктивну, предметну, речову, а й суб'єктивну сторону соціального життя, «приватну власність як відособлену діяльність» (К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 540). Суб'єктивна сутність приватної власності – це є відношення людини до продукту своєї діяльності, і взаємини між суб'єктами праці. Звідси – третя категорія Марксової й Енгельсової соціальної філософії, категорія відчуження (самовідчуження, відчуженої, самовідчуженої праці). Категорії приватної власності, поділу праці та відчуження, відбиваючи різні грані суспільної життєдіяльності людини, їхню діалектичну єдність, у своїй сукупності й розкривають наукову суть Марксової й Енгельсової соціології, на їхній основі й виникла Марксова й Енгельсова теорія майбутнього (комунізму). Приватна власність – це поділена праця, поділена праця – праця відчужена, самовідчужена, джерело суспільного й загальнолюдського відчуження, – ось концепція, поза якою не існує автентичний зміст Марксової й Енгельської теорії комунізму. Її конкретизацією є комуністична ідея про знищення поділу праці, в тому числі й професійної, про ліквідацію соціального закріплення людей за окремими видами суспільної життєдіяльності й перетворення праці на вільну, добровільну самодіяльність індивідів. Лише завдяки цьому можливе знищення класів, протилежності між містом і селом, між розумовою і фізичною працею; таким чином передбачалося створити планове комуністичне виробництво, вільне од явища попиту й пропозиції, комуністичне суспільство самоврядування, вільне од політичних узаємин, від суспільних стосунків панування й підлеглости, тобто суспільство без держави. Отже, концепція широкого тлумачення приватної власності лежить у основі Марксової й Енгельсової теорії комунізму. Радянська філософська література стверджує, що «зрілий» Маркс звільнився від широкого погляду на приватну власність, але такий висновок не підтверджується ні теоретичною логікою суспільного ідеалу Маркса й Енгельса, ні текстами їхніх творів.

Звичайно, Марксове й Енгельсове сподівання на можливість, як вони казали, «знищити працю», тобто ліквідувати всякий поділ суспільної життєдіяльності, виявилось утопічним, проте їхня соціальна філософія реалістично відбиває реальні колізії життя і в цій своїй діалектико-матеріалістичній частині життєво актуальна й становить велику наукову та методологічну вартість. Вона й дає нам теоретичний ключ для розкриття суспільної природи КПРС та її безпартійної соціальної прислуги. Політичне керування радянським суспільством є не функцією виборних службових осіб, підзвітних, формально й фактично, усім громадянам країни, а діяльність окремої організованої верстви людей, партії, яка і формально і практично перебуває поза контролем усього суспільства. Іншими словами, партійна діяльність у радянському суспільстві є не приватною груповою справою індивідів, а окремою працею окремого організованого суспільного прошарку, який має владні відношення до матеріального й духовного виробництва в загальносуспільному масштабі, тобто його керівна діяльність є окремим видом соціальної праці, а сам він, цей прошарок, є суб'єктом соціальних відношень, тобто окремим соціальним класом. К. Маркс у

«Економічно-філософських рукописах 1844 року» писав, що в умовах поділеної праці «за допомогою відчуженої, самовідчуженої праці робітник породжує відношення до цієї праці якоїсь людини, яка не знає, що таке праця і стоїть поза працею. Відношення робітника до праці породжує відношення до тієї самої праці капіталіста, чи як би там інакше не називати господаря праці» (К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, К., 1977, стор. 529). Отаким господарем праці і є в радянському суспільстві компартія, партійно-державна бюрократія. Ні робітничий клас, ні селянство, ні інтелігенція – суб'єкти трьох основних видів суспільної праці – не мають у нас окремої, власної політичної організації, окремого власного представництва в органах державної влади, вони, не маючи власного самоорганізованого життя, позбавлені тим самим і матеріальних засобів для формування загальнокласової волі, для захисту своїх класових інтересів, отже, вони через те й не є господарями своєї праці, не можуть розглядатися як колективний власник засобів і продукту своєї виробничої діяльності. Таким господарем, таким власником є партія, партійно-державна бюрократія.

Згідно з марксистською соціологією, держава – це політична форма соціального панування, організація, створена панівним класом для свого самозахисту. Такою державою і є так звана радянська влада, яку формує й контролює партія. У тому, що вона керує державою, тобто є над нею вищою владною силою, КПРС сама признається. Те, що партія формує органи державної влади, теж ні для кого не є таємницею. Ми, виборці, навіть формально не маємо з кого вибирати, адже на одне депутатське місце висувається тільки один кандидат – висувається він практично органами партійної влади, по суті – призначається ними.

Сталінізм був справжньою соціальною контрреволюцією, яка остаточно перемогла владу Рад (радянську владу) і забрала від робітничого класу, селянства та інтелігенції політичну свободу, зробивши партію повновладним і єдиним політичним господарем у країні. Ідея керівної ролі КПРС означає не що інше, як те, що найвищим повноважним суб'єктом політичної влади є не Рада, а партійні органи, – вони по суті і є державною владою у радянському суспільстві.

У розділі аналізується історія виникнення в радянському суспільстві нового панівного класу, на основі Марксової соціології розглядається внутрішня структура цього класу, доводиться, що своїми характерними рисами й соціально-політичною природою радянський панівний клас нічим не відрізняється од відомих історії панівних соціальних класів. Він має свою державну форму самозахисту й самоствердження – звідси партійна ідея про зростання ролі партії та держави в ході будівництва комунізму. З погляду Марксової теорії комунізму ця концепція цілковито абсурдна, адже, згідно з Марксом, комунізм настає тією мірою, якою відмирає держава, всяка держава.

Моя соціальна позиція – соціалістична, моя політична позиція – демократична. Формулою її як концепцію демократичного соціалізму. Близька до єврокомунізму. Ідеологічний, культурний та політичний плюралізм. Робітничий клас і селянство повинні мати своє окреме класове представництво в органах державної влади; свобода, згідно з законом, утворення демократичних партій. Тільки в такому разі партійно-державна бюрократія втратить статус єдиного «господаря праці» (К. Маркс), окремого, панівного соціального класу, лише тоді партія буде партією, а не панівною соціальною верствою суспільства.

Моя концепція демократичного соціалізму передбачає не відновлення приватної власності на засоби виробництва, а ліквідацію приватної власності партії – ідеологічного та політичного абсолютизму, самодержавства партії; передбачає рух до Марксового ідеалу майбутнього – хоч верхівка цього ідеалу й утопічна. Утопізм Марксової теорії історичного розвитку після переможної соціалістичної революції полягає в сподіванні, що ліквідація капіталістичної приватної власності і високий рівень розвитку продуктивних сил дозволять ліквідувати всякий, у тому числі й професійний, поділ праці й перетворити працю на вільну, добровільну самодіяльність. Звичайно, Маркс і Енгельс мали рацію, вважаючи, що лише таким чином можна ліквідувати відчуження як соціальне явище, і державу як його політичну форму. Однак дотеперішня теорія не дала нам жодних аргументів на доказ того, що такі надії реалістичні. Складність сучасного виробництва, труднощі психологічного освоєння світу, зрештою, і це найістотніше, сама природа людини, яка є істотою скінченною та обмеженою (обмеженою не в побутовому, а в філософському розумінні слова), роблять неможливим ліквідувати поділ праці, соціальне закріплення людей за окремими видами виробничої діяльності, отже, і здійснити комуністичний ідеал у тому обсязі, як його уявляли собі Маркс і Енгельс. Зрештою, ідеал є ідеалом лише доти, доки він породжується стихійним рухом життя, є виявом індивідуального, органічно, стихійно виростлого уявлення про краще майбутнє, а не ідеологією та політикою держави. Державна форма буття – завжди консервативний та егоїстичний чинник історії (звідси комуністична ідея відмирання держави, всякої держави), держава не здійснює ідеали, вона лише тільки, будучи демократичною, пристосовується до них, забезпечує еволюційний розвиток суспільства. Радянський соціалізм у взаємини ідеалу та держави не вніс ніяких революційних змін, політична форма буття в нас також є консервативною та егоїстичною стороною дійсності. Якщо читачеві з соціалістичною свідомістю цей висновок здається надто крामольним, то досить сказати тут, що офіційний комуністичний ідеал передбачає відмирання в ході будівництва комунізму держави та політичної сфери життя, отже, моя «крамольна», лежить у річищі Марксової та Енгельсової соціології, філософії, історії. Принципово стоячи на позиції соціалізму та демократії, я можу визнати наявність лише одної «крамолі» в моєму світогляді, в моєму творі, вилученому державними каральними органами, – я дійсно проголосив антипартійну концепцію, різко критикую ідеологію та практичну політику партії, заперечую її ідеологічний та політичний абсолютизм, ідеологічне та політичне самодержавство. Це, звичайно, суперечить статті конституції про керівну роллю КПРС, але не суперечить Марксовій концепції майбутнього – комунізму, згідно з якою в

процесі наближення до комунізму політична сфера суспільної дійсності має відмирати. Отже, як офіційна ідея про зміцнення керівної ролі КПРС і держави, так і відповідна стаття конституції СРСР мають антикомуністичний, значить, і антидемократичний характер. На їхньому ідеологічному ґрунті виростили відповідні статті кримінального кодексу про юридичну відповідальність за т. зв. наклеп на радянський лад, за антирадянську пропаганду тощо. Це ганебні для соціалізму мотиви переслідування радянських громадян, вони перекреслюють конституційні статті про свободу слова, думки, наукових досліджень, тощо. За наших ідеологічних та політичних умов наклепом можна назвати будь-яку критику життєвих обставин, не кажучи вже про критику державнопартиїної політики. Але-ж усяка держава в світі, в тому числі й фашистська, забезпечує свободу підтримки, свободу вихвалювання державної політики, – в чому ж тоді взагалі полягає свобода слова, думки, політична свобода і чи взагалі існує така проблема? Ясно, що політична свобода має сенс лише в тому разі, якщо вона є свободою критики «загального» (Маркс) держави, панівної партії, якщо вона є свободою контролювати, в тому числі і в організованій формі, діяльність державних, у нас – партійно-державних органів. Звичайно, за демократичних умов у соціалістичному суспільстві не виникла б ні ідеологія партійного самодержавства (керівної ролі КПРС), ні теоретично абсурдна, політично антикомуністична, анти-Марксівська доктрина про будівництво комунізму державою, ні кричуща суперечність конституції СРСР, яка в одній статті (другій) проголошує владу народу в особі Рад народних депутатів, а в іншій статті (шостій), стверджуючи керівну роль КПРС, з тельбухами віддає цю владу, самі Ради й увесь народ у руки однієї партії, під її абсолютний контроль – контроль організованої верстви людей, що їх (як організацію, як політичний інститут) усе суспільство, весь народ, навіть формально не має права критикувати, контролювати, вибирати їхні органи.

Нинішній стан розвитку радянського суспільства – продовження та інерція сталінізму, звичайно, відкорегованого, технічно та масштабами, відповідно до сучасних історичних обставин, до сьогоднішніх політичних потреб панівного радянського класу, партійно-державної бюрократії. Сталінізм – трагедія радянських народів, трагічна сторінка історії соціалізму, величезний удар по ідеї соціалізму. Можна погодитися з партійною ідеєю, що основною суперечністю сучасного світу є суперечність між капіталізмом і соціалізмом. Але люди не можуть і не повинні абстрагуватися від реального соціалізму, а тут ми, прихильники соціалістичного ладу, опиняємося в складних, не вигідних для нас умовах, бо реальний соціалізм не став ще демократичний, він набрав політичної форми партійного самодержавства, стверджує ідеологічний абсолютизм, не забезпечує людям свободи духовного життя й суспільної самодіяльності. Наполегливе прагнення КПРС реабілітувати Сталіна й сталінізм, замовчування сталінських злочинів, сувора цензура над думкою про минуле, переслідування в Радянському Союзі людей за критику партійно-державної політики, особливо й у першу чергу – за національний патріотизм неросіян, ганебні факти катування здорових людей у психлікарнях; маодзедунізм, великодержавна агресивна політика Китаю, фашизм кампучійського соціалізму Пол Пота – чи може все це не насторожувати народи капіталістичних країн проти самої ідеї соціалізму, не викликати сумнівів у життєвості соціалістичної доктрини? Тільки демократизація Радянського Союзу, радянського соціалізму може врятувати престиж соціалізму, забезпечити йому прогресивний історичний розвиток, послабити ідеологічне, а потім і політичне напруження між державами різних соціальних систем. Знову про Китай: не бачу іншого шляху нейтралізувати китайську загрозу мирові, крім одного – ідеологічно обеззброїти Китай, тобто посприяти, щоб він став демократичний. Але це можна зробити лише тоді, коли ми самі будемо демократичні, коли Радянський Союз стане в авангарді світової демократії, коли КПРС не озлоблюватиметься проти буржуазної демократії, а посяде позицію Маркса й Енгельса, які вважали буржуазну демократію великим завоюванням людської цивілізації, стверджували, що пролетарська революція повинна не відкинути буржуазну демократію, а розширити її – завдяки ліквідації капіталістичної приватної власності на засоби виробництва, шляхом перетворення матеріальних засобів і суспільних форм людської життєдіяльності на власність усіх, кожної людини. Єврокомунізм – дуже радісна (для людей антикапіталістичних переконань) подія в світовому пролетарському русі. Він показує реальний шлях із суперечностей реального соціалізму, він, гадаю, вже відіграв певну роль у піднесенні престижу соціалістичної ідеї, в ідеологічному зміцненні пролетарської, антикапіталістичної боротьби. На жаль, політичне керівництво Радянського Союзу поставилося до цієї течії не тільки насторожено, а й вороже. Від твердості й послідовності єврокомуністів значною мірою залежить майбутня, можливо навіть найближча, політична доля радянського суспільства: чи в рядах партійнодержавної верстви переможуть демократичні сили, чи знову гору візьмуть сталіністи, які принесуть радянським людям нове лихо, нові репресії, збільшать загрозу світовому мирові.

Так, у сучасному світі, начиненому ядерною вибухівкою, у світі дуже серйозних економічних проблем, в умовах науково-технічної революції, проблема демократизації радянського суспільства безпосередньо пов'язана з проблемою війни і миру. Усякий деспотизм, антидемократизм – загроза мирові. Якщо в радянському суспільстві переможуть антидемократичні сталіністські сили, погіршаться не тільки загальні матеріальні та духовні умови життя радянських людей, а й зросте загроза світовій війни. Закликаю вас, людей, що стоять біля керма державної влади, не легковажити долею народів СРСР та всього світу, долею світового миру! Піднісіться хоч трохи над своїм класовим егоїзмом, над своєю партійною нетерпимістю до іншої думки! Засумнівайтесь на мить у своїй непогіршеності і виявіть історичну мудрість, широту життєвого погляду на світ! Про надто серйозні справи йдеться! Надто неймовірно, з погляду формального статусу, становище українського народу в складі Союзу РСР!

Ми, українці, – окремий народ, окрема нація, але партійна пропаганда доводить, що перед нами – тільки одна перспектива, перспектива поступового національного вмирання!

Ми маємо свою державу, добровільно, ви кажете, об'єдналися з іншими народами в Союз РСР. Радянський Союз – федерація Республік, але офіційна преса дедалі послідовніше пише про СРСР як про єдину державу!

У Радянському Союзі живе багато народів, але ви говорите про єдиний народ!

Ми маємо конституційне право на вільний вихід із СРСР, але офіційна пропаганда таврує ідею незалежної, самостійної української держави як ідею націоналістичну й ворожу (!) українському народові!

Український народ, визнаєте ви, зазнавав важкого національного гніту з боку дореволюційної російської держави, але боротьбу проти російського національного гноблення ви називаєте українським буржуазним націоналізмом, а керівників цього руху – зрадниками українського народу!

Українці – окремий народ, а ви говорите про «возз'єднання» його з росіянами. Україна в 17 ст. ввійшла до складу російської держави на правах автономної одиниці, а ви тепер говорите про «возз'єднання» України з Росією в єдиній державі!

Ви цитуєте Ленінову думку про те, що всякий національно-визвольний рух має тенденцію й завершується утворенням окремої держави, але для українського народу не вважаєте це законним, закономірним і прогресивним!

Ленінова теорія передбачала злиття націй далеко згодом після перемоги комунізму в усьому світі, а ви, називаючи себе ленінцями, зливаєте, «зближуєте» радянські народи вже тепер, витворюєте «єдиний народ», «єдину економіку», «єдину територію», отже, виходить, і єдину радянську націю.

Та хіба в таких ідеологічних умовах можливе нормальне національне життя? Між перспективою злиття націй і дореволюційною мрією про возз'єднання можна тільки вмирати, а не творити власне історичне життя. Отож і не дивно, що в «суверенній» УРСР людей переслідують за публічне новорічне щедрування в Києві, за найскромніший вияв національного патріотизму; що в нашій Республіці в містах дуже мало українських шкіл; що в нас немає українськомовного кіно; катастрофічно скорочується видання наукової літератури українською мовою, фальсифікується минуле українського народу і т. д.

Гуманізм, справедливість, мирне співіснування людей і народів гарантовані тільки в умовах еволюційного історичного саморозвитку суспільства, а він, саморозвиток, забезпечується лише демократією. Історія не може не розвиватися, суперечності, найперше антагоністичні, не можуть не розв'язуватися. Але міра труднощів на цьому шляху чимало залежить від ідеологічної та практичної гнучкості панівних політичних сил панівного класу.

Радянське суспільство стоїть перед потребою революційних змін, перед необхідністю перебороти ідеологію та практику суспільних станових привілеїв – привілею окремої організованої верстви людей (партії) на керування суспільством. Цей привілей – рудимент феодальної структури суспільного життя. Офіційне обожнювання КПРС, містифікація радянської компартії партійно-державною ідеологією – наймовірніше явище в сучасному цивілізованому світі, явний пережиток феодальної свідомості й психології. Щоб демократизувати радянський партійно-державний соціалізм, мусимо піднятися не тільки над ідеологією та політикою сталінізму, а й ленінізму, мусимо критично поставитися до Марксової й Енгельсової теорії майбутнього. Цього вимагає ідея соціалізму, сучасний етап прогресивного розвитку світу. Теоретично зачислити соціалістичну концепцію життя зможемо тільки в тому разі, якщо з позиції однієї соціально-філософської теорії пояснимо суперечності як капіталізму, так і соціалізму. За таку теорію може правити для нас Марксова й Енгельсова соціологія, їхня концепція приватної власності-поділу праці-відчуження (як одне явище), діалектично-матеріалістична частина їхньої теорії соціального майбутнього. У контексті цього соціально-філософського світогляду стає особливо зрозумілим, що сталінізм мав своє коріння в ідеології ленінізму – в ідеології однопартійного керування суспільством, ідеології, яка виявилася повною протилежністю Марксовій та Енгельсовій концепції саморегулятивного розвитку історії, комуністичній концепції життя як самодіяльності. Марксова ідея диктатури пролетаріату теоретично прислужилася витворенню ленінської ідеології партійного самодержавства, але в своєму автентичному звучанні вона аж ніяк не означала ліквідації політичної демократії, незаконності опозиційних сил. Навпаки, Маркс говорив про власні органи громадської думки – за соціалізму; про те, що – цитую – «робітничий клас, щоб не втратити знову свого тільки-що завойованого панування, повинен, з одного боку усунути всю стару, досі вживану проти нього, машину гноблення, а з другого боку, повинен забезпечити себе проти своїх власних депутатів і чиновників, оголошуючи їх усіх без усякого винятку, змінюваними в будь-який час» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори в 3-ох томах, К., 1977, т. 2, стор. 188). Єврокомуністи відкинули ідею диктатури пролетаріату й проголосивши принцип політичного плюралізму, по суті рухаються в рідущі Марксової соціальної філософії – вони тільки реалістично її прочитали, реалістично застосували Марксові критерії соціалістичного гуманізму. Теоретична логіка соціалістичного ідеалу та конкретно-історичні міркування переконують нас у тому, що політична демократія, свобода опозиційної діяльності аж ніяк не загрожували б соціалізму у Радянському Союзі, навпаки, такий шлях історичного розвитку радянського суспільства – єдина можливість оздоровити реальний соціалізм, гармонізувати суспільні взаємини людей, створити оптимальні умови для забезпечення матеріального й духовного добробуту радянської людності, підняти престиж соціалістичної системи і виграти історичний поєдинок із капіталізмом.

Специфіка соціального антагонізму в радянському суспільстві, коли основою групових, станових

привілеїв партійців та їхньої суспільної прислуги, основою соціального панування партії є, кажучи словами Маркса, «загальна приватна власність» (унаслідок відсутності політичної демократії і завдяки керівному статусові КПРС), – ця обставина породжує надію, що радянський партійний державний соціалізм перетвориться на демократичний соціалізм шляхом еволюційного розвитку. Але, крім класового егоїзму, є тут ще одна реакційна, руйнівна сила – російський великодержавний націоналізм. Він стояв біля колиски партійної теорії майбутнього націй, теоретично й організаційно обеззброїв неросійські загони антикапіталістичного фронту і відіграв вирішальну роль у здійсненні сталінської контрреволюції, у перетворенні партії на панівний соціальний клас. Він – той найконкретніший людський фермент, який запліднював і запліднює централізаторську, великодержавну ідеологію та політику КПРС. Не випадково суперечність між формальними принципами національних узаємин і практикою, суттю партійної національної політики виявляється надзвичайно виразно, насамперед у офіційному тлумаченні минулого неросійських народів, зокрема українського та білоруського. У галузі історіографії історії України, тобто там, де об'єкт зацікавленість для сучасного і дореволюційного російського шовінізму один, бачимо повний збіг методологічних критеріїв і термінологічної мови дореволюційної російської великодержавної історіографії з критеріями та мовою сучасної радянської історичної науки про минуле українського народу. «Единый русский народ киевских времен», «древнерусская народность», розпад цієї народності внаслідок татаро-монгольської навали (за логікою концепції, нові утворення є просто етнографічними частинами одного цілого), «возз'єднання» розірваного єдиного народу, боротьба проти «зрадників» народу й «отечества» – «мазепинців» і «сепаратистів», ототожнення Русі з Росією, братерство «великоросов» і «малоросов», – уся ця чорносотенна концепція дореволюційної російської історіографії повністю відновлена в офіційній радянській історичній науці. Дійшло до того, що в сучасній радянській літературі вживається термін «Росія», «російський» на означення не лише Східної Слов'янини 9-13 ст. ст. (що грубо суперечить навіть концепції «спільного предка»), а й щодо сьогоднішніх українських історичних реалій. Це не можна назвати інакше, як експансіонізмом, неоколонізацією України радянською Росією, відновленням теорії й практики білогвардійської «единой неделимой России». Звертаю особливу увагу партійно-державної влади Союзу та Української Республіки на пропагандистську війну проти так званого українського буржуазного націоналізму. В умовах, коли про російський націоналізм не говориться ні слова, коли Україна не має суттєвих ознак суверенного політичного суб'єкта у внутрішній та міжнародній діяльності, коли в Україні панує російська та російськомовна політична й культурна атмосфера; в умовах незавершеності національної консолідації українського народу; у контексті теорії «давньоруської народності», «возз'єднання», зближення і злиття націй, в атмосфері тотальної фальсифікації історії України, підпорядкування українського етнічно-національного історичного процесу політичним інтересам Росії тощо, – за таких обставин боротьба з так званим українським буржуазним націоналізмом означає не що інше, як боротьбу проти етнічної, національно-історичної самосвідомості українського народу, як нацькування східноукраїнської людності проти західних українців, росіян проти українців, як один із моментів політики денационалізації, русифікації України, як один із методів боротьби за відновлення дореволюційної великодержавної Росії. Сумним наслідком такої ідеологічної атмосфери є українофобство, яким заражена значна частина російської та зрусифікованої української людності.

Різні форми добровільного, на засадах рівноправності, політичного об'єднання соціалістичних народів могли стати важливим фактором збереження і зміцнення світового миру, прообразом майбутнього гармонійного й динамічного співжиття народів світу. На жаль, російський великодержавний націоналізм і тут зіпсував справу. Демократизація радянського суспільства немислима без кардинального перегляду міждержавних узаємин радянських народів. Багато українців, до них належу і я, вважає, що вільне, гідне національне життя українського народу неможливе в рамках політичної, державної єдності з Росією. Надто тверді й тривалі в Росії традиції великодержавства, традиція дивитися на Україну як на свого законного молодшого «брата», тобто свою історичну власність. Можуть бути різні погляди на форму державного самовизначення України, але не може бути ніякого компромісу в тому, що вихід України з федерації радянських Республік – наше конституційне й моральне право, і вирішувати це питання компетентний лише самий український народ, в умовах демократії й вільного обговорення проблеми. Офіційна пропаганда, називаючи вимогу самостійної української держави націоналістичною і намагаючися скомпрометувати її морально та ідейно, грубо порушує радянську конституцію і принцип права націй на самовизначення. Переслідування людей за пропаганду ідеї державної самостійності того чи іншого радянського народу також недопустиме, бо така практика перетворює на фікцію добровільність політичного об'єднання радянських народів і конституційне право союзних Республік на вихід із Союзу РСР.

Сучасне історичне життя українського народу – це життя в умовах ідеологічного етноциду, політичної безправності, культурної вторинності, духовної незабезпеченості. Ідеологічний етноцид полягає в офіційній пропаганді зближення та злиття націй, ідеї, яка має етнічноасиміляційний сенс і тлумачиться, як «об'єктивний, закономірний» процес витворення безнаціонального комуністичного суспільства, тобто процес відмирання націй. Насправді жива дійсність не знає тенденцій як прогресивного гуманістичного явища – є тут лише звичайні за умов національного гноблення певні здобутки етнічної асиміляції, русифікації, а також деяка уніфікація історичних обставин матеріального життя і культурного розвитку. Концепція зближення та злиття націй – не наукова теорія (вона, на основі дотеперішнього досвіду, не має підстав уважатися навіть науковою гіпотезою), а політична доктрина, яка не підлягає в нас публічному

обговоренню, тобто насильно нав'язується людській свідомості панівними політичними силами, російським великодержавним націоналізмом, отже, є формою ідеологічного винищення неросійських націй Союзу РСР. Політичне керівництво Радянського Союзу, щоб демократизувати суспільні взаємини й забезпечити національну рівноправність народів СРСР, повинне, як свій перший і найважливіший крок, зробити кардинальний перегляд народної ідеології національних узаємин, офіційної концепції майбутнього націй. З другого боку, це має бути й першою вимогою демократичних сил радянського суспільства.

Проповідь національного нігілізму й ідеології національної смерті, проповідь, що ведеться у формі пропаганди ідеї зближення та злиття націй, «інтернаціоналізації» тощо, можлива тільки в умовах політичної безправності залежних народів, політичної диктатури позанаціональних сил. Теперішня Україна – формально суверенна держава, але насправді вона не має надійних засобів для забезпечення свого національного суверенітету. Становище тут дуже виразне й однозначне, насамперед – щодо структури політичної влади. Органи державної влади УРСР, як і всього Радянського Союзу, формуються практично партією, яка – і це її офіційний політичний постулат – контролює й керує державою. Але, в свою чергу, КПРС – партія єдина й централізована; український народ не має свого окремого, незалежного представництва в системі партійної, тобто політично верхньої, влади: комуністична партія України існує, згідно з статутом, на правах обласної організації і ні в чому не є автономною. В умовах ідеологічного абсолютизму й партійного самодержавства це означає повне панування в країні центральних російських політичних сил і перетворення неросійських Республік федерації на політичну провінцію Росії. Власне, навіть це – зависока кваліфікація становища, бо неросійські республіки СРСР, крім деяких зовнішніх, формальних моментів державного устрою, не мають ніяких повноважень суверенних політичних суб'єктів ні у внутрішньому житті народу, ні в сфері міжнародної політики. Матеріально-структурним виявом такої ситуації є відсутність у неросійських народів СРСР не лише власної партійної самоорганізації, а й незалежних республіканських міністерств майже у всіх сферах суспільного життя. Згідно з першою конституцією, яка закріпила утворення федерації радянських Республік, згідно з угодою про утворення Союзу РСР, культурне життя народів нової федерації не підлягало компетенції загальнофедеративних державних органів, і це було важливим засобом національно-культурного відродження пригноблених царизмом народів і реальною перепорою російському шовінізму, який – на новому ґрунті, в одязі соціалістичної фразеології – дав про себе знати вже в перші роки радянської влади. Партійні з'їзди на початку 20-х років кваліфікували російський великодержавний націоналізм як основну небезпеку в ідеологічному та політичному житті радянського суспільства. Сталінська контрреволюція поклала край політичному зміцненню неросійських народів, було ліквідовано й їхню культурну незалежність. Тепер, щоб налагодити рівноправні стосунки між народами СРСР, необхідно передусім, і як мінімум, поставити національне культурне життя поза компетенцією загальносоюзних державних органів і, звичайно, позбутися антиконституційної практики називати Союз РСР «єдиною державою». Повна культурна самостійність радянських народів автоматично породила б публічні державні взаємини між Республіками Союзу, між ними й зарубіжними країнами, була б виявом їхнього суверенітету й узагалі збагатила б суспільне життя радянської людности, піднесла б престиж соціалізму. Економічне життя народів СРСР також повинно мати матеріальні, організаційні гарантії державної суверенності нації. Дуже важливим фактором асиміляційного тиску на неросійські нації є відсутність у Республік щоденного публічного життя на міжнародній арені. І, звичайно, всякі міжнародні офіційні розмови на загальносоюзному рівні повинні вестися від імені радянських народів, а не фіктивного «єдиного радянського народу». Політична безправність українського народу в останнє десятиріччя, особливо після 1972 р., різко зросла, політична безсуб'єктність України в складі Союзу РСР поглибилася – справа тут дійшла до того, що в Україні зникає навіть формальна ознака національного політичного представництва – мовно-партійно-державні діячі УРСР у публічних виступах у Республіці дедалі послідовніше користуються російською мовою, а не мовою української нації.

Зазначені ідеологічні та політичні обставини й породжують вторинність, провінційність української національно-культурної атмосфери, є причиною духовної незабезпеченості українського народу. Передусім, вони понижують інтелектуальний рівень загалу, зокрема інтелігенції, чинять психологічний тиск на творчу спроможність людей – у напрямку її здібнення й ціннісного завуження, деморалізують громадянську свідомість. Ідеологія «зближення», відмирання націй у принципі робить неможливим національне життя неросійських народів, зокрема в сфері культури, адже вона, крім того, що гальмує творчу енергію народу, ставить під політичну підозру будь-яке серйозне національно-культурне починання, підпорядковує стихію історичного руху протиприродній живому життю тенденції – запланованому згасанню національного. Ця ідеологія, а також пряма політична залежність від російського центру сковують культурну ініціативу представницьких органів влади неросійських Республік і взагалі роблять неможливою публічну розмову про загальнонаціональні проблеми, про історичні проблеми національного життя народу. Остання обставина – найважливіший фактор національно-культурного гноблення неросійських народів, адже суспільна культура, в широкому розумінні слова, – це насамперед міжлюдське спілкування, реакція на умови життя. Для народів радянської федерації, які довгий час зазнавали національного гніту з боку російської держави, зокрема й особливо для українців та білорусів, національне гноблення яких дійшло до невизнання їх офіційною доживотною Росією за окремих етносів, у вказаному вище становищі є дуже важливий історичний аспект: ідеологічна перешкода на шляху ліквідації асиміляційних здобутків російського царизму та сталінізму. Ідеологія «інтернаціоналізації» народів СРСР, тобто згасання радянських націй, не тільки суперечить

ідеології національної рівноправності й свободи – вона заперечила концепцію й політику національного відродження, перервала процес національного відродження неросійських народів після жовтневої революції і використовує нині асиміляційні здобутки царизму та сталінізму як основу для витворення «єдиного радянського народу», вона освячує сьогодні русифікацію – мовну й фізичну – партійно-державного апарату Української Республіки (якщо говорити лише про Україну), русифікацію освіти, кіно, радіо й телебачення. Становище Республік унаслідок історичних причин з цього погляду неоднакове, але в Україні та Білорусії ситуація дуже важка. У спадщину від дореволюційної Росії східні українці та білоруси отримали міста, значною мірою зрусифіковані настільки, що за національною свідомістю та мовною ознакою український та білоруський народи й справді становили переважно сільську, селянську людину. У 20-их роках партія проводила політику українізації партійно-державного апарату й освітньо-культурних кадрів, тобто домогалася того, щоб працівники партійно-державних і культурних установ практично володіли українською мовою й користувалися нею у своїй службовій роботі. Був узятий курс на сприяння розвитку української культури. Власне, тут треба говорити не про якусь добродійницьку політику нової влади: ішов процес історичного відродження неросійських народів, їхнього політичного та культурного зміцнення. Народжувалися свої національні політичні та культурні кадри, творилося, формулювалося українське змістом і формою (мовою) публічне суспільне життя, зокрема державне, партійне. Українська мова посідала дедалі поважніше місце в науковій та культурній діяльності українського суспільства, за таких умов вона, звичайно, все надійніше входила б і в побут міського населення. Робітничий клас у ході промислового розвитку поповнювався б головню вихідцями з села, які в атмосфері уваги та поваги до української культури не русифіковувалися б, а самі б творили українське середовище. Словом, ішов процес вирівнювання соціальної структури української нації, який був наслідком і важливим чинником національного відродження нашого народу. Сталінські репресії перервали цей процес. Було фізично знищено основні й найцінніші політичні та культурні кадри. Страшний, штучно створений в Україні голод 1933 р., який забрав кілька мільйонів українських життів; друга світова війна, а за нею – нові репресії й нова психологічна війна проти українців – у формі боротьби з так званим українським буржуазним націоналізмом, – усе це фізично й психічно знесило націю, відкинуло її на політичний та психологічний рубіж до 1905 року. Україна втратила – вирішальною мірою – свою політичну суб'єктність, вона практично знову перетворилася на окраїну російської держави. Першим наслідком цього була і є русифікація партійно-державного апарату, культурних кадрів. У Західній Україні становище певною мірою рятує стихійний тиск середовища, а в Східній Україні міста знову стали російськомовними, в установах панує російська мова, за винятком хіба що окремих спеціфічних осередків, наприклад, художніх видавців чи Спілки письменників. Українськомовна людина, національно свідомий українець почувався в схіноукраїнських містах, як на еміграції. За таких умов, і це не дивно, українська сільська людину, впливаючись у схіноукраїнські міста, русифікується, в неї розвивається почуття національної неповноцінності, ба навіть – почуття неприязні до української мови та культури, а часто й до українського етносу взагалі. Демаго-шовіністи люблять заперечувати українським патріотам у такий спосіб: «А хто заперечує говорить по-українськи?» Наче справа лише в мові і тільки в юридичній забороні! А втім, щодо формального моменту, мови, то тут є й суто юридичний аспект, адже партійно-урядові чинники несуть пряму відповідальність за національно-мовну ситуацію в партійно-державних установах Республіки. Декларується національна рівноправність, але яка може бути рівноправність, коли реальні обставини такі, що в схіноукраїнських містах українець не може навіть вільно користуватися в позародинному середовищі рідною мовою, бо цьому перешкоджають і психологічні фактори, і, переважно, звичайне незнання української мови службовими особами.

Політика «інтернаціоналізації» має своїм наслідком і істотне витіснення української мови з усіх сфер суспільного життя. Вважається, що в СРСР немає єдиної державної мови, проте щодо України та, мабуть, Білорусії, справа тут стоїть інакше! У нашій Республіці російська мова вирішальною мірою виконує роль державної мови, а українці за цим критерієм перетворені на національну меншість, хоча фізично вони, згідно з переписом 1970 р., становлять 74.9% людину України (росіяни – 19.4%). Якщо в 60-их роках партійне республіканське керівництво на чолі з П.Ю. Шелестом пробувало виправити становище й подати українській мові державну допомогу в її суспільно-громадському функціонуванні, то нині верховна партійно-державна влада Республіки, насамперед в особі секретаря ЦК КПУ В. Щербинського, своєю офіційною мовою одверто й демонстративно відмежовується від українського народу, символізуючи відновлення на території УРСР російської державної влади. Зазначена практика російськомовних виступів сама по собі антиконституційна, антиукраїнська, образлива для національної гідності українського народу. Враховуючи панування в партійно-державних, культурних та громадських установах російських та зрусифікованих сил, ї треба кваліфікувати як пряме захоочення великодержавного наступу на українців, як заклик ще активніше витіснити українську мову з живого життя. Наслідки не заборилися. Різко зменшилася кількість наукових видань українською мовою, відповідно й зарубіжну класику для шкіл українські видавництва видають тепер російською мовою. Вечірні українські телепередачі «На добраніч, діти» почали йти й по-російському, останні навіть переважають. На російську мову переведено Київський театр оперети, газету «Вечірній Дніпро» в м. Дніпропетровську. Навіть товариство «Знання» частину своєї продукції видає вже російською мовою. Ще більше зрусифіковано наочну агітацію на вулицях Києва. Українськомовного кіно в нас узагалі немає, і це, після русифікації партійно-державного апарату, є одним із найважливіших засобів асиміляційного тиску на українців. Те саме треба сказати про телебачення й радіо, також переважно

російськомовні. Далеко зайшла в нас русифікація дошкільних закладів та освіти. У Києві, наприклад, де українці становлять більшість, є невелика кількість українських дитячих садків та шкіл, але українські вони тільки за вивіскою, зокрема дитячі садки. Учителі київських українських шкіл, як правило, спілкуються між собою та з учнями по-російському, цим самим виховуючи в дітей, зневажливе ставлення до української мови та культури. Шкільна позаурочна робота в українських школах проводиться переважно російською мовою. За мовним режимом в українських школах органи освіти не стежать. Багато вчителів українських шкіл, навіть викладачі української мови та літератури, погано володіють українською мовою. І це наслідок передусім того, що наші вузи в основному зрусифіковані, і для української освіти немає кому готувати кадри. Звичайно, тут потрібні б конкретні статистичні дані про кількість українських шкіл у містах Республіки, про кількість учнів у російських та українських школах, точніше, у російських та українських класах, позаяк тепер багато українських шкіл насправді двомовні: половина а то й більше класів у них російські, що призводить і до російської мови викладання ряду предметів в українських класах. Але такі дані ніде не публікуються, вони, певне, становлять у «суверенній» УРСР державну таємницю. Шукати їх обхідним шляхом я зараз не маю можливості. А втім, чесним людям це становище видне й так, з першого погляду. Зрештою, навіть статистика не може відбити справжньої партійної русифікації, того стану, коли українська мова і в галузі освіти, від шкільної до вищої, відіграє роль тимчасового антуражу. Найважливіше і найжахливіше тут, що таке становище офіційно розглядається як нормальне, як тенденція розвитку. Виявляється, русифікацією освіти неросійських народів можна й публічно похвалитися: див. наприклад, книжку К.Х. Ханазарова «Решение национально-языковой проблемы в СССР» (М., 1977). Про Білорусь, скажімо, автор пише так: «У Білоруській РСР росіяни становлять, за переписом 1970 р., 10.4% населення, проте в школах з російською мовою навчання в 1972/73 навчальному році налічувалося 51.4% учнів, при чому в міських поселеннях республіки – 97.6% дітей» (стор. 137). Ось вам і «розквіт» білоруської шкільної освіти!

Цікаві дані про національну нерівноправність українців у сфері вищої та середньої спеціальної освіти в Україні знаходимо в доповіді колишнього міністра вищої освіти Ю. Даденкова на нараді ректорів українських вузів, яка відбулася наприкінці 60-х років з ініціативи ЦК КПУ з метою обговорення становища української мови у галузі вищої освіти (доповідь стала відома громадськості шляхом самвидаву). Нагадаю, що згідно з переписом українці на 1970 р. становили 74.9% населення УРСР, проте в складі студентів вузів і закладів середньої спеціальної освіти їх було тільки 55%, а в складі штатних викладачів – 50%. В університетах студенти-українці становили 61%, а в штатному професорсько-викладацькому складі українців було 56%. В університетах українською мовою читали лекції тільки 34% викладачів. Зокрема у Харківському – 13% викладачів, в Одеському – тільки 10% (студентів-українців тут було 55%). В доповіді відзначалося, що навіть в Ужгородському університеті, де українці-студенти становлять 71%, заняття вели українською мовою лише 43% викладачів. Київський інститут народного господарства і Харківський юридичний інститут, читаємо в доповіді – «єдині на Україні вузи, що готують спеціалістів свого профілю для роботи саме в державно-планових і правових органах, діяльність яких, згідно з Конституцією УРСР, здійснюються українською мовою». Серед студентів Київського інституту народного господарства – 78% українців, за останні 5 років 90% випускників стаціонару отримали призначення на території УРСР, проте викладають тут українською мовою лише 5% викладачів. 85% випускників Харківського юридичного інституту залишається працювати на Україні, проте в інституті «весь навчальний процес ведеться російською мовою». З 36 технічних інститутів, підпорядкованих Міністерству вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, двома мовами – російською та українською – читаються лекції в 6-ти інститутах, в тридцяти інститутах навчальний процес організовано тільки російською мовою. У Львівському лісотехнічному інституті навчається 50% українців, заняття українською мовою ведуть 70% викладачів. У Полтавському інженерно-будівельному інституті – 91% студентів-українців, заняття українською мовою не ведуться зовсім. У Київському політехнічному інституті студентів-українців понад 65%, викладачів-українців – близько 60%, проте жоден викладач не веде заняття українською мовою. У Львівському політехнічному інституті українців студентів і викладачів, приблизно стільки само, як у КПІ, українською мовою викладають 30% викладачів... майже 70% від загальної кількості дисциплін навчальних планів усіх восьми університетів республіки не забезпечені підручниками українською мовою. «...В багатьох вузах ідейно-виховна робота серед студентства проводиться тільки або переважно російською мовою». «У нас, – заявляє доповідач, – чомусь безпідставно увійшло в якесь неписане, але стверджене практикою правило, що засідання Вчених Рад, захист кандидатських і докторських дисертацій проходять російською мовою, ніби українська мова для цього мало підхожа. Це саме слід сказати про організацію різноманітних студентських зборів, влаштування лекцій, співбесід, доповідей, зустрічей із видатними та цікавими людьми. У побуті, в робочому порядку кожен викладач, аспірант, студент користується будь-якою мовою – це його право та воля. Що ж стосується офіційних та масових заходів, ведення документації, листування, то нам, – зазначалось у доповіді, – суворо дотримуватися мови українського народу – це наш державний, конституційний обов'язок».

Про ступінь зрусифікованості української вищої школи дозволяють судити і видання навчальної літератури для вузів, зафіксовані в статистичному довіднику «Преса Української РСР 1918-1975» (Харків, 1976). 1975 р. в Україні вийшло 112 українськомовних видань тиражем 348 тисяч примірників, тоді як російською мовою – 502 видання тиражем 1308 тисяч примірників.

Так виглядає зовнішній, мовний шар української культурної діяльності. Він – наслідок нашої національно-політичної залежності й несвободи, обставин, які негативно відбиваються передусім на змісті української суспільно-культурної атмосфери, творячи ще серйозніший засіб асиміляційного впливу на українців. Як і до революції, російські великодержавники дедалі більше спрямовують українську культуру на шлях одностороннього розвитку – переважно художньо-літературного, етнографічного й публіцистичного. За даними згаданого довідника «Преса Української РСР» 1975 р. в Україні вийшло українською мовою 454 видання наукової літератури тиражем 3249 тисяч примірників, російською мовою – 1829 видань тиражем 4859 тисяч примірників. Менша різниця в тиражах пояснюється тим, що значну частину української продукції займають науково-популярні видання, які, ясна річ, виходять більшими тиражами. Довідник відбив таку еволюцію видання в УРСР наукової літератури українською та російською мовами (після року перша цифра означає українські видання, друга – російські): 1946 р.: 128-86; 1950 р.: 200-216; 1960 р.: 326-388; 1970 р.: 472-947; 1975 р.: 454-1829. За окремими видами продукції довідник фіксує таку картину. Природничі науки та математика: 1950 р.: 211 і 41; 1959 р.: 213 і 155; 1960 р.: 182 і 239; 1970 р.: 228 і 427; 1972 р.: 284 і 585; 1974 р.: 224 і 742; 1975 р.: 189 і 773. Техніка, промисловість, транспорт, зв'язок і медицина: 1975 р.: 64 і 319. Фізкультура й спорт: 1975 р.: 17 і 25. Здавалось би, для русифікації сільськогосподарських видань немає навіть спекулятивного ідеологічного виправдання, але й тут переважає російськомовна продукція. Цікаво, що злам стався після 1972 р.: 1970 р. – 367 українських видань, 255 російських; 1971 р. – 397 і 322; 1972 р. – 500 і 493; 1973 р. – 386 і 387; 1974 р. – 363-400; 1975 р. – 356 і 516.

Тимчасово українськомовні видання переважають лише в галузі мовознавства, літературознавства й мистецтва, та й то в пропорції, яка не відповідає кількості українців на території УРСР.

Отже, провадиться політика обмеження українськомовного духовного життя рамками специфічно етнічного матеріалу, що означає не що інше, як політику перетворення нашого народу на етнографічну масу, більш придатну, звичайно, для тотальної русифікації. Факти надто очевидні й однозначні, щоб їх можна замовчувати, демагогічно декларуючи «розквіт» національний і культурний. Тому партійна пропаганда намагається теоретично виправдати русифікацію видавничої діяльності так званим «загальносоюзним поділом мовної праці», «добровільним(?) поділом функціональних навантажень між міжнаціональною та національними мовами» (див.: К.Х. Ханазаров. Зазначена праця, стор. 22 і 121).

Твердження про «добровільність» такого поділу хай лежить на совісті професора Ханазарова, а я нагадаю тут лише про один із свіжих прикладів «доброї волі» неросійських народів. Різке скорочення кількості українськомовних видань настало після 1972 р., коли за фальшивим звинуваченням в антирадянській агітації та пропаганді було ув'язнено багато представників творчої української інтелігенції, репресовано (адміністративно) першого секретаря ЦК КПУ П.Ю. Шелеста, проведено чистку партійно-державних та наукових кадрів, завдано удару українській історичній науці, скасовано цілий ряд важливих національно-культурних починань і т. д.

Поділ «функціональних навантажень» між російською та українською мовами є насправді поділом сфери впливу між російською та українською культурами взагалі, руйнування життєдайної структури духовного життя нації, пониженням культурного престижу нашого народу; він переслідує мету знищити самодостатність українського культурного процесу, звести його до службової ролі пропагандиста «інтернаціоналізації», до ролі вивіски, яку можна в будь-яку хвилину зняти й замінити іншою. Мова йде про те, що українськомовна культурна атмосфера, насильно створювана державною політикою, не забезпечує українцям повнокровного духовного життя, не може всебічно задовільнити їхніх духовних запитів. Насильно створюються умови, щоб українська мова була просто непотрібна, і навпаки – щоб без російської мови не можна було ступити ні кроку, щоб кожна людина, від столиці й до найвіддаленішого гірського села, постійно почувалася в атмосфері російської культури. Поточна українськомовна інформація, політична й культурна, значно бідніша за російську (порівняймо, наприклад, програми центрального, тобто російського та українського телебачення).

Звичайно, не кожна етнічна спільнота в багатонаціональній державі, в тому числі і в СРСР, має практичну можливість зрівнятися з великими націями щодо кількості (пропорційно) видавничої продукції, щодо різнобічності наукової та культурної діяльності. Власне, вже самі потреби наукового життя визначаються фізичною величиною народу. Річ лише в тому, щоб вони формувалися вільно, в умовах національної свободи й незалежності, насамперед – незалежності від «об'єктивних закономірностей», продукованих у великодержавних кабінетах панівної нації. Що ж до мосі Батьківщини, України, то тут ніяка демагогія не спроможна виправдати теперішнього поділу праці ні в галузі «функціональних навантажень мови», ні в сфері духовної діяльності взагалі. Чисельність нашого народу та економічна потужність Республіки дають нам об'єктивну можливість володіти власними силами й у власних формах, зокрема українськомовних, створити повну й повноцінну структуру духовного життя нації і в цьому зрівнятися з російським суспільством, не поступатись перед великими, державно самостійними народами.

Особливо згубно відбивається згаданий «поділ праці» на становищі гуманітарних наук: російські вчені займаються справді науковою проблематикою, а українській науці записано публіцистичні теми, відведено другорядну роль політичного пропагандиста. Звичайно, мова йде не про окремі приклади, а про загальну атмосферу, провідну тенденцію культурного розвитку українського суспільства. Порівняйте, скажімо, «Вопросы истории» й «Український історичний журнал», «Вопросы философии» і «Філософську думку», «Вопросы литературы» і «Радянське літературознавство».

Певна координація наукової діяльності в умовах федеративної держави можлива й доцільна, але ні в якому разі не за рахунок духовної незалежності неросійських народів, повноцінності і самодостатності їхнього суспільно-культурного життя. Зрештою, чисельність народу, природно-географічні умови, історичні традиції й національні потреби самі регулювали б доцільний поділ міжреспубліканських наукових досліджень у галузі природознавства й економіки, тоді як гуманітарні науки взагалі не можуть бути «поділені», бо це – одна з основних сфер діяльності, у яких виражається історична життєдіяльність нації, її самобутність і органічність розвитку. Та в тому й суть, що якраз такої не має національна політика КПРС: вона прагне знищити цю самобутність і витворити «нову історичну спільність».

Про великодержавний, колоніалістський сенс концепції й політики поділу праці в науці та культурі красномовно свідчить стан справ у галузі історичної науки, у вивченні минулого українського народу, в освоєнні нацією нашої історичної, зокрема культурної, спадщини, тобто там, де взагалі не може бути ніякого «поділу», ніякої заміни суб'єкта духовної життєдіяльності. Україна була політичним і культурним центром східнослов'янського життя в епоху Київської Русі, але вивчення й духовне освоєння цього періоду східнослов'янської, зокрема української, історії здійснюють переважно росіяни, останнім часом особливо активно й усебічно, але так, що українцям та білорусам у тій епосі місця не залишається зовсім. Об'єктивне й усебічне дослідження подальшої історії України в рамках теперішньої історіографічної концепції «возз'єднання» й боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» просто й неможливе, але й поза цим наша історична спадщина вивчається незадовільно, а популяризується ще менше. Радянські курси з історії України ведуть мову переважно про соціально-економічний розвиток нашої країни, тоді як суспільно-політичний та культурний український процес висвітлюється надто поверхово, примітивно й тенденційно. Досить сказати, що в царській Росії про політичну та культурну історію України писалося набагато ширше й конкретніше, ніж у сучасній «суверенній» УРСР. Наприкінці 18 – в 19 ст. виходили друком українські літописи 17-18 століття – Самовидця, Т. Граб'янки, С. Величка. 1926 р. АН УРСР видала 1-ий том літопису С. Величка. Сталінова «інтернаціоналізація» припинила цю справу. Лише 1970 р. Інститут історії АН УРСР поновив видання літописів: встигли вийти дві книжки – «Літопис Самовидця» та «Львівський Літопис і Острозький літописець». Планувалося здійснити два паралельні видання літописів – наукове й науково-популярне, в перекладі сучасною літературною мовою. Та чергова хвиля «інтернаціоналізації» знову перервала роботу. Після 1-го випуску в 1972 р. припинилося видання щорічника «Київська старовина», який мав відновити дореволюційну «Киевскую старину». Не вийшли твори Д. Яворницького, тритомник документів Кирило-Мефодіївського братства, передплату на який уже було проведено. Дивовижно, але факт: антиквіпацька програма української політичної організації середини 19 ст., програма, яка в галузі національних взаємин проголошувала федерацію слов'янських республік на засадах рівноправності, виявилася застрашною для «суверенної» УРСР.

Ще 1959 р. було оголошено видання історико-етнографічного нарису «Українці» – він так і не вийшов у світ.

Твори М. Грушевського друкувалися в царській Росії, нині їх тримають у спецфондах і вилучають із приватних бібліотек при обшуках. У 50-60 рр. вийшли багатотомні видання В. Ключевського та С. Соловйова – російських дореволюційних істориків, які не визнавали українців та білорусів за окремі народи. М. Грушевського, який спростував російську великодержавну концепцію східнослов'янської історії, радянська історіографія називає «ворогом» і «зрадником» українського народу.

Це лише окремі приклади нашого становища в справі історичної освіти українського народу. Докладний фаховий аналіз ситуації виявив би тут різочу національно-культурну нерівноправність українців у складі Союзу РСР.

Офіційна пропаганда любить називати цифри про українськомовні видання за радянської влади, зокрема творів українських письменників класиків. Цифри немалі, але значення їх, як і кожного факту, розкривається лише в контексті явища, в даному разі – контексті суспільно-політичної та культурної атмосфери, національно-політичного процесу. По-перше, основну масу українськомовних видань у галузі поточної культури становить пропагандистська продукція, зокрема література про так званий український буржуазний націоналізм, тобто видання, які виконують насправді антиукраїнську роль. По-друге, сучасні російські великодержавники не можуть просто оголосити світові: «Не было, нет и быть не может» або, посучасному: «сомнительно, что было, немножко есть, но не должно быть»; вони мусять рахуватися з фактом існування 50-мільйонного українського народу і його багатотисячної культури. Що ж до спадщини українських письменників, то вона, і в цьому суть становища, видається вибірково й тлумачиться тенденційно, під кутом зору ідеологічних потреб російського великодержавного націоналізму. За роки радянської влади здійснено повне академічне видання лише одного українського письменника – Т. Шевченка. Характерно, що після 1972 р. у ряді видань «Кобзаря» не були включені твори, спрямовані проти великодержавницької політики Росії. Партійна пропаганда в своїй боротьбі з так званим «українським буржуазним націоналізмом» активно використовує імена Ів. Франка, Л. Українки, П. Грабовського та інших революційно-демократичних українських письменників, проте багато їхніх творів на національну тему не публікується. Про постаті менші й далші від революційного спрямування нічого й казати. Особливо ретельно пересіюється літературний, узагалі суспільний, процес радянського періоду 20-их років. Зокрема з нього зовсім вилучені такі художні величини, як В. Винниченко та М. Хвильовий.

Як бачимо, національно-політичне минуле України, від Київської Русі й до епохи сталінських репресій національно-політична позиція українських діячів цього часу зберігає свою політичну актуальність і через

те зазнає суворой цензури – цей фактор якнайпереконливіше свідчить про те, що наша сучасна національна дійсність твориться не органічно, не шляхом вільного внутрішнього розвитку, а під тиском зовнішніх сил, російського великодержавного націоналізму. Не випадково у висвітленні свого історичного та культурного минулого росіяни керуються іншими методологічними принципами – критеріями національного патріотизму, політичної незалежності своєї Батьківщини, «критерієм історизму» й ідейної багатогранності культурного процесу. Зі своєї національної культури вони не вилучають ні протопіпа Аввакума, ні слов'янофілів, ні І. Буніна, ні М. Булгакова. Нині, скажімо, «Біла Гвардія» М. Булгакова не тільки вільно друкується – за цим твором на весь Союз ідуть багатосерійні телефільми, хоча ця річ – явно антиукраїнського спрямування.

Політичні умови, які спричиняються до ізоляції українського народу від його історичної та культурної, зокрема національно-політичної спадщини, не дають можливості українському суспільству здійснювати процес самопізнання і в рамках сучасного, актуального історичного руху, досліджувати сьгоднішні обставини суспільного життя, бодай у таких масштабах і глибині, як це робиться в російському суспільстві. Економіка, культура, сфера суспільного управління, природне середовище, побут, морально-етичні стосунки тощо – про всі аспекти життя дозволяється в Україні писати й говорити менше й поверховіше, ніж у Росії. Ідеально відбиває тут становище порівняння «Літературной газети» з «Літературною Україною». Російський орган рекомендації не потребує. Власне, «Літературна Україна» для обізнаних людей, – також, бо надто відверто й «демонстративно» вона примітивна, вульгарна, малокультурна, нецікава, малоінформативна, вузькопропагандистська, своїм суспільно-культурним колоритом – суто апаратська, тобто така, що сприймається як орган не творчої організації, а, головню, апарату управління, причому позаспілчанського. Про себе я її називаю польовим листком певної установи для цькування української інтелігенції. «Літературна Україна» – наш національний сором. Вона відбиває також і творчий рівень нашої інтелігенції, допущеної до публічної діяльності.

Кажу «допущеної», бо становище створюється не лише згубним впливом на якість національних культурних кадрів загальних ідеологічних та політичних умов; не тільки тим, що «поділ праці» в науковій та культурній роботі призводить до кількісного зменшення української гуманітарної інтелігенції, а й суворим відбором кадрів – за критеріями, які, м'яко висловлюючись, не сприятливі для людей творчих та ініціативних, не кажучи вже про осіб із розвиненою громадянською свідомістю й почуттям національного патріотизму, без чого взагалі не може творитися культура.

Отож і маємо справді неймовірний для сторонньої людини «розквіт» української культури, коли, скажімо, в столичному українському академічному театрі імені Івана Франка репетиції ведуться... російською мовою, тобто текст твору виголошується по-українському, а поза цим режисер і актори спілкуються між собою російською мовою. Для колективу театру, виходить, українська культура є просто чиновницькою службою, засобом заробітку. Через те й не дивно, що в устах франківців українська мова звучить штучно й фальшиво, що в неї мимоволі прориваються грубі русизми й помилки типу «дякую вас». Ясна річ, за таких умов про художню довершеність вистав не може бути й мови.

Майже немає українськомовних акторів на кіностудії ім. О. Довженка та в Київському театрі опери й балету. У Київському театрі оперети українською мовою поза сценою не говорить ніхто (тепер по-українському тут ідуть лише окремі вистави – за творами деяких українських авторів). Зайдіть у приміщення українського радіо й телебачення – і ви потрапите в стихію російської мови. Мова українських телевізійних радіопередач, як і мова преси та книжок, рясніє грубими помилками. До речі, у згаданій вище доповіді Ю. Даденкова про підготовку українських журналістів зазначалося таке: «Проте є спеціальності, сама суть, природа й призначення яких вимагають підготовки майбутнього фахівця саме на основі української мови. На жаль, і тут у нас трапляються факти, що нічим не можуть бути пояснені, крім байдужості з боку керівників кафедр і вузів. Наприклад, у Київському університеті та в Українському поліграфічному інституті багато років готуються кадри за спеціальністю «журналістика». Відомо, що преса, радіо, телебачення, видання книжок у республіці поставлені переважно українською мовою. Проте для майбутніх журналістів і редакторів у обох названих вузах більшість нарахованих дисциплін, зокрема суспільні науки, зарубіжна література, логіка, вступ до літературознавства читаються російською мовою. Більше того, в Київському університеті на відділі української філології деякі суспільні дисципліни, наприклад, основи наукового комунізму, також викладають російською мовою. Це, м'яко кажучи, недоцільно й нерозумно».

Так, за критерієм національної рівноправності це, м'яко кажучи, недоцільно й нерозумно, але з погляду ідеології зближення та злиття націй, з точки зору великодержавної мети російського націоналізму така політика логічна й закономірна. *Адже йдеться якраз про те, щоб виховати й підібрати для культурної та наукової роботи в Україні людей, байдужих до української культури, до національної долі українського народу.* На цьому шляху вже досягнуто великих успіхів. До названих фактів додаю ще деякі. Українське партійно-державне керівництво на чолі з П.Ю. Шелестом не почувалося й не було суверенним у вирішенні навіть локальних культурних питань, але відомо також, що справа українізації вузів наштовхнулася була на спільний опір самих професорів та викладачів, байдужих до української культури. У гуманітарних науково-дослідних інститутах АН УРСР багато людей, далеких не тільки від українських патріотичних почувань, а й від справжньої зацікавленості наукою, – вони головню й творять громадянську та наукову атмосферу в творчих колективах, у яких навіть в інститутах мовознавства й літератури переважають російськомовні працівники. В Інституті історії тепер майже немає людей, для яких би українська мова була мовою думання

й повсякденного вжитку. Директор інституту Ю. Кондуфор навіть не вміє говорити по-українському. Його попередник, А. Шевелєв, говорив тільки по-російському; він створив в інституті атмосферу, яка примусила перейти на російську мову спілкування й тих кількох осіб, які доти говорили ще по-українському. Керують інститутом не вчені-спеціалісти, а партійні чиновники. Не краща ситуація з керівними кадрами і в інших інститутах. Директором Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклору, після М. Рильського, був ...літературознавець М. Сиваченко, на зміну йому поставлено нефахівця — С.Д. Зубкова, людину, м'яко кажучи, мало відому в науці. На чолі Інституту літератури тривалий час, після О. Білецького стояв відомий сталініст, вульгарний соціолог, цькувач українських письменників М. Шамота, постать одіозна в українському суспільно-культурному процесі післявоєнного періоду. Наступник М. Шамоти, І.О. Дзеверін — людина, що займається в науці вузькою пропагандистською тематикою (партійність літератури). Інститутом археології керував не археолог — Ф.П. Шевченко, на зміну йому прислано з Ленінграду людину, другорядну в археологічній науці. Редактор «Літературної України» — нікому не відомий як творча особа, журналіст В. Виноградський (навіть не член Спілки письменників!), «виписаний» після 1972 р. аж із Тернополя.

За визнанням В.В. Щербицького, «серед керівних працівників нашої республіки 70.4% українців, 27.1% росіян, 2.5% представників інших національностей» (див. «Український історичний журнал», N 2, 1979 р., стор. 9), тобто українців пропорційно менше за їхню кількість у складі всього населення України (74.9%), а росіян — значно більше (їх серед людності УРСР — 19.4%). Мова йде про Республіку в цілому, але якщо взяти провідний політичний сектор Республіки — міста, зокрема визначальні культурно-політичні центри, то немає сумніву, перевага росіян серед керівних кадрів буде тут ще більшою, особливо в сфері науки, культури, освіти. Тенденція виразно виявляється в кризових політичних ситуаціях. Так, після 1972 р. відбулися такі кадрові зміни в складі директорів інститутів суспільних наук АН УРСР. Інститут історії: А. Скаба — А. Шевелєв; інститут фольклору: М. Сиваченко — С. Зубков; інститут літератури: М. Шамота — І.О. Дзеверін (Журнал «Радянське літературознавство» очолює В. Біляєв, багаторічний секретар парторганізації, сектор дожовтневої літератури — Б. Деркач, який навчався на факультеті російської філології, писав кандидатську дисертацію з російської літератури і взагалі, м'яко кажучи, має малі заслуги в розвитку українського літературознавства. Він, кажуть редактори, докладає великих зусиль, щоб якнайретельніше просіяти 50-томник творів Ів. Франка); Інститут археології — І. Артеменко, (на -енко, але запрошений з Ленінграду, говорить лише по-російському). Інститут економіки: П. Багрій — І. Лукінов. Інститут соціальних досліджень та Сільськогосподарську Академію очолюють також росіяни. Після 1972 р. замінено росіянами директорів-українців ряду шкіл Києва. Керівниками обласних філій СПУ вибрано, де є для цього сприятливі умови, зокрема в організаціях Південної України, людей, що пишуть російською мовою.

Зрештою, в наших умовах ідеологічного й політичного абсолютизму партії вирішує справу політичне керівництво російського центру. І тут річ не лише в загальній національній ідеології та політиці КПРС, а й у безпосередніх розпорядженнях московських органів партійно-державної влади. Неофіційним шляхом громадськості стало відомо, що на засіданні ЦК КПРС під час обговорення в грудні 1971 р. роботи Львівської парторганізації керівництву області було висловлено докір за малу кількість на Львівщині ... російських шкіл (!). В останні роки, за розпорядженням Міністерства вищої освіти СРСР, Україні заборонено видавати власні оригінальні підручники з шкільних предметів, крім української мови та літератури. Так само видання наукових монографій українською мовою обмежено суто етнічною тематикою. З 1973 р. ВАК не приймає для розгляду дисертації українською мовою. Ясно, що це ставить дисертантів-українців у нерівноправне, порівняно з росіянами, становище, завдає їм подвійної роботи або спонукає писати дисертацію по-російському. Змінено також тематичне позначення спеціальності на авторефератах дисертації: раніше після шрифту позначалося, скажімо, просто «українська література», тепер спеціальність називається більш «інтернаціонально» — «література народів СРСР», а вже в дужках уточнюється: «українська».

З цих фактів очищення офіційної мови від символів національної суб'єктності й самодіяльності неросійських народів можна зробити висновок про те, що російськомовні виступи представників верховної політичної влади УРСР та уникання ними терміну «український народ» — це також наслідок не їхньої власної ініціативи.

Повертаючись до питання про місце українців у духовному виробництві УРСР і про якість українських національно-культурних кадрів, мусимо зробити сумний висновок про те, що український народ нині, на 60-му році своєї, державної нібито, суверенності не має власної повноцінної інтелігенції, національно-свідомих кадрів у галузі науки, культури та освіти. Національно-політичні умови й штучне обмеження української гуманітарної науки другорядною тематикою перешкоджають формуванню в Україні вчених високої кваліфікації, атмосфери наукової вимогливості, громадянської чесності й історичної відповідальності за духовний клімат суспільства й майбутнє нації. У цьому відношенні ситуація в Україні не може йти ні в яке порівняння з дореволюційною дійсністю — тут ми явно регресували, з вини національно-політичних обставин.

Дуже промовисто віддзеркалює політичні умови нашого національно-культурного життя моральний рівень керівних кадрів. За фінансове зловживання знято з посади завідувача відділу культури при ЦК КПРС М. Іщенко, секретаря СПУ І. Солдатенка, директора видавництва «Радянський письменник» А. Стася. Ходять чутки, що за такий самий гріх звільнять із посади редактора «Літературної України»

В. Виноградського.

Дедалі більше дискредитується в Республіці система премій культури, зокрема літератури. Особливо ганебно стоїть справа із присудженням Державної премії ім. Т. Шевченка. Преміюються твори головно ідеологічно-службового призначення, а не справжні здобутки нашої культури. Ось приклади з останніх років. Шевченківською премією відзначено кінофільм режисера Т. Левчука «Родина Коцюбинських», який не був подією навіть сезону, примітивізм панує тут у всьому. З політичних мотивів удостосний премією ім. Шевченка художньо слабкий, ідейно тенденційний роман П. Загребельного «Смерть у Києві» – твір явно антиукраїнського спрямування: його «загальноруський» патріотизм доходить до одвертого «суздальського», тобто російського, націоналізму. Двічі кандидатом на премію ім. Шевченка був Борис Тен, переклади якого з старогрецької літератури є великим набутком української культури, – і щоразу журі не здатне гідно оцінити заслуги перекладача. Цього року воно віддало перевагу віршам Л. Дмитерка, місце якого в українській літературі, гадаю, коментарів не потребує. У галузі публіцистики премійовано М. Подоляка – за вульгарнопримітивні й брехливі газетні фейлетони на тему «українського буржуазного націоналізму». Фільм «Женці» відзначено премією ім. Шевченка ще до виходу його на екрани Республіки – теж за політично актуальний матеріал. До речі, комітет для присудження премій ім. Шевченка очолює М. Шамота.

В умовах ідеологічного етноциду і в атмосфері службової та професійної безвідповідальності, створюваної відповідним людським середовищем, стаються трагічні для нашої культури випадки. 1964 р. виникла пожежа в Публічній бібліотеці АН УРСР, почалася вона чомусь саме у відділі україністики, згоріла велика кількість цінних творів, багато рідкісних видань дореволюційного періоду. Через кілька місяців загорівся Видубицький монастир, у якому згоріла бібліотека Київської Академії, скарби європейської літератури 17-18 ст. ст. На початку 70-их років у бібліотеці Київського університету розформовано Кабінет рідкісної книги, створений проф. С. Масловим, літературу звезено в підвали студентського гуртожитку, де вона була затоплена водою з прорваних труб. Наприкінці 1974 р. згорів відділ давньої української літератури в Інституті літератури АН УРСР, пропало багато цінних книжок, велика наукова картотека дослідниці В. Колосової. У середині 70-их років на 1-му поверсі будинку Академії суспільних наук було затоплено бібліотеку Інституту мовознавства, багато літератури загинуло. Від того, що протікає дах, гине україністика в бібліотеці Харківського університету. У липні 1977 р. горіла Київська українська школа ім. Ів. Франка, загинуло двоє дітей – двірнички й прибиральниці. Цьому випадкові передувала тривала боротьба української громадськості за збереження цієї школи, проти наміру міського начальства закрити її: в очах київського українофобського міщанства школа мала славу «націоналістичного кубла» – через те, що в ній панувала українськомовна атмосфера, навчалися діти українських письменників, до неї прагнули привести своїх дітей національно свідомі українці. На початку березня цього року в селі Прохорівці біля Канева до тла згорів меморіальний музей видатного українського вченого 19 ст. М. Максимовича. У січні 1978 р. вчинено спробу обікрасти відділ рідкісної книги Історичної бібліотеки. Пропала кудись українік з бібліотеки Музею українського мистецтва. На величезну суму викрадено мистецькі цінності з Києво-Печерської Лаври. Не забезпечено належних санітарних умов для зберігання старовинних речей у Республіканському музеї народної архітектури й побуту просто неба. Одяг поїджений міллю, церкви й хати заражені грибок, розбиті деякі старовинні ікони на склі. Керує музеєм людина, байдужа до своєї справи, у колективі переважають випадкові люди, чесних працівників-ентузіастів адміністрація свідомо переслідуює.

Молодший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Вадим Крюков довгий час успішно поєднував участь у «розвитку» української культури з ... обкраданням інститутської бібліотеки. Завдяки сприятливій атмосфері, створеній, зокрема, тодішнім директором Інституту А.Т. Шевелевим, В. Крюкову вдалося збути на чорному ринку мало не всю українську бібліотеку (навіть із спецфонду!) – всю періодику дореволюційного часу й 20-их років, козацькі літописи 16-18 ст. ст., твори Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, П. Куліша, М. Костомарова, О. Єфименка, Ореста Левицького, В. Антоновича, М. Максимовича, М. Грушевського, Д. Багалія, А. Кримського, О. Кістяківського, Д. Яворницького і багатьох інших. Київський обласний суд припинив «культурну» діяльність В. Крюкова, засудивши «вченого» до 10 років ув'язнення, але він, на жаль, не виявив і не засудив (і не намагаючись цього зробити!) тих загальнополітичних та локальних суспільних умов, які створили можливість такого злочину; він не засудив неймовірного, дивовижного в устах директора Інституту історії Арнольда Шевелева твердження, про те, що викрадена література – то ... «націоналістичний мотлох», «макулатура». Чи не за такий «інтернаціоналізм» А. Шевелев, маючи, м'яко кажучи, дуже скромний науковий доробок, став доктором історичних наук, членкором АН УРСР, професором, директором академічного інституту? До речі, він завідуював кафедрою історії КПРС та наукового комунізму в Київському інженерно-будівельному інституті, був секретарем і членом бюро Київського міськкому КПУ.

У кожному разі, національно-культурна атмосфера в Україні, зокрема в галузі історичної науки, твориться за критеріями А. Шевелева. До сказаного додаю ще деякі факти. З кінця 1977 р. вилучено з бібліотек і навіть із бібліографічної картотеки твори М. Грушевського. Мовляв, не було вченого! Людини, що написала 10 грубесних томів історії України, була до революції науковим авторитетом для Петербурзької академії наук, зрештою, стала радянським академіком! Уявіть собі, що з російської історіографії вилучено такі постаті, як С. Соловйова і В. Ключевського! У Росії за саму думку про це людину назвали б божевільною. В Україні подібний критерій «історизму» застосовується, у ставленні до М. Грушевського, на рівні державної політики. Та й не тільки щодо М. Грушевського – до всієї національно-

політичної та культурної історії українського народу. У наукових бібліотеках ґрунтовно прополено картотеку україністики. Наприклад, у ЦНБ¹ про Т. Шевченка раніше було ящиків сім бібліографічних карточок, тепер останні займають лише третину одного ящика (тематично вони обмежені літературою про дружбу народів, атеїзм і «Український буржуазний націоналізм»). З ЦНБ всю україніку, зокрема наукову, вивезено на Поділ – у філіал бібліотеки, який у суботу та неділю не працює, а в робочі дні відчинений лише до 18-ої години. Раніше ЦНБ працювала в суботу і в неділю до 23-ої год. 30 хв., тепер – тільки до 17-ї год. 45 хв. Отже, зроблено так, щоб рішуче обмежити доступ читачів до українських видань минулого, перекрити шлях до них для непрацівників відповідних закладів.

Викладені вище факти – лише окремі приклади про ненормальність умов культурного розвитку української соціалістичної нації, про пригноблене становище українців у складі Союзу РСР, про політичну залежність УРСР від Росії, яка нині здійснює свою великодержавну шовіністичну політику під прикриттям і у формі федерації радянських Республік.

Завершується ситуація безперервними репресіями проти тих українців, які чинять опір русифікації і не погоджуються сумирно йти «закономірним» шляхом національного умирання. Навіть пасивний опір не безкарний. Сторонній людині, яка знає всю сучасну Україну лише за малюнком офіційної пропаганди, важко, мабуть, повірити, що в столиці УРСР просто українськомовна людина, крім деяких специфічних сфер, автоматично стає в очах начальства політично підозрілою, і їй, звичайно, залишається менше шансів зробити фахову кар'єру, зайняти престижнішу посаду тощо. Більше того, ситуація має свій вихід і в цілком несподіваних формах. Наприклад, я сам не раз був жертвою національної дискримінації в сфері торгівлі й побутового обслуговування: заговориш по-українському – і тобі віддадуть гіршу продукцію чи менш якісно виконають замовлення: мовляв, селокові буде й так.

Довоєнні й післявоєнні сталінські репресії завдали українському народові фізичного й психічного удару, від якого нація не оправилася ще й сьогодні, удару, який означав кардинальну зміну політичного й культурного статусу Республіки. Викриття культу Сталіна не привело до радикального виправлення становища. Але завдяки тимчасовій політичній відлизі в українському суспільстві, почався був стихійний процес національного відродження. У культурі появились люди, які сміливо, голосом свіжим і талановитим, заговорили про реальні потреби суспільного життя. Відчутно зріс фаховий і культурний рівень життєдіяльності суспільства у Києві, виникло престижне українськомовне середовище, до якого почала прислухатися й позаукраїнська та зрусифікована людність. Утворився КТМ – клуб творчої молоді, який збирав на свої вечори велику аудиторію. У Новорічний вечір на вулицях Києва лунали українські шедрівки – звучала культурна українська мова не зі сцени, а з уст живої вуличної стихії. Люди дивувалися, не бракувало відверто ворожих реплік, але переважало прихильне ставлення. Словом, на тлі паперових офіційних українських декорацій народжувалося живе українське життя, українці відкривали в собі українців. Та саме це не відповідало розрахункам російських шовіністів-великодержавників, якраз відродження народу суперечило їхній ідеології «інтернаціоналізації», «зближення» і злиття націй. 1965 року українському відродженню в післясталінський період завдано першого удару, звичайно, найперше по голові: у ряді міст України, в тому числі й у Києві, було арештовано багато представників української творчої інтелігенції, формально, за читання самвидавної літератури і так звану антирадянську агітацію й пропаганду. Проте арешти 1965 р. ще вміщалися в рамках загальносоюзної політики, спрямованої на згорання критики сталінізму. Вони звузили коло дозволеної національно-культурної життєдіяльності, але не припинили процесу національного відродження України. Більше того, саме в цей час, у другій половині 60-х років, верховне партійне керівництво Республіки, значною мірою під впливом книжки Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», знайшло в собі мужність звернути увагу на реальний стан справ і спробувати дещо зробити для виправлення становища. Зокрема, було проведено згадувану вище нараду ректорів вузів, створено видавництво «Вища школа», яке мало забезпечувати вузи українськомовною навчальною літературою, активізувалося вивчення української історії в АН УРСР, була прийнята урядова постанова про будівництво на о. Хортиця заповідника «Запорізька Січ»... Як бачимо, національно-політична й культурна ситуація в Україні була зафіксована й офіційно, документально. І це дуже важливо з погляду дальшого розвитку подій.

Черговий великодержавний удар по Україні мав уже інший характер: масові арешти української інтелігенції в січні 1972 р. означали радикальну зміну національної політики української партійно-державної влади. Власне, про те якраз і йшлося, щоб Україна не мала своєї регіональної політики, щоб вона в цьому повернулася до сталінських часів і нічим не порушувала свого обласного характеру, тобто не стала видним окремим суб'єктом політичної діяльності. Річ у тім, що партійне керівництво на чолі з П. Ю. Шелестом виявило претензію на те, щоб зайняти *відповідальне* становище в Республіці, щоб бути владним представницьким органом українського народу, населення України. Звичайно, це не могло не стурбувати російських великодержавників, які й зробили все для того, щоб знову загнати Україну на шлях «об'єктивного», «закономірного» національного вмирання.

Політичні арешти в Україні 1972 р. були гучно розрекламовані в пресі, по радіо й телебаченню – як акція, пов'язана зі справою бельгійського громадянина українського походження Ярослава Добоша і спрямована нібито проти – цитую офіційне повідомлення – «ворожого соціалістичному ладові діяльності»

¹ ЦНБ – Центральна наукова бібліотека.

заарештованих. Зв'язок ув'язнення з Я. Добошем не було судом доведено, звинувачення в цьому не фігурувало у вирокі жодного з засуджених. «Ворожа діяльність» полягала в критичних висловлюваннях про суспільне життя, у читанні відповідної самвидавної літератури, у писанні до органів влади листів, у яких зверталася увага на становище у тій чи іншій ділянці національного життя; нарешті, у виданні позацензурного машинописного журналу «Український вісник», який, наскільки мені відомо, мав інформативний характер. Я знаю багатьох з ув'язнених, з деяким спілкувався не один рік, отож з усією відповідальністю свідчу, що в світогляді та настроях суспільноактивної в 60-х роках української інтелігенції, чимало представників якої арештовано в 1972 р., не було ні антирадянських, ні антисоціалістичних мотивів, значить, не могло бути з їхнього боку й антисоціалістичної пропаганди й агітації. Була тільки громадянська свідомість своїх суспільних прав і обов'язків перед Батьківщиною, потреба жити вільним незалежним духовним життям і, звичайно, було незадоволення національним становищем народу, критичне ставлення до ідеологічної та політичної бюрократизації суспільства. Громадянська поведінка заарештованих була виявом і фактором національного самоусвідомлення України, і це, безперечно, й стало основною причиною арешту й жорстокого покарання найактивніших учасників українського національного суспільного процесу. Щодо складу злочину, днях ув'язнення та об'єктивності суду, досить назвати такий факт: адвокат вимагав звільнити підсудного О. Сергієнка через відсутність складу злочину, суд засудив О. Сергієнка на 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. Комуніст В. Лісовий, кандидат філософських наук, співробітник Інституту філософії АН УРСР, висловив свою громадянську тривогу в зв'язку з подіями в листі до ЦК КПУ. Передав він листа адресатам 5 липня 1972 р., наступного дня йому «надійшла відповідь»: В. Лісового заарештовано й засуджено на 7 років таборів суворого режиму і три роки заслання. Засудженим дано переважно максимальні терміни покарання, і це ще одне свідчення того, що йшлося не про кару за конкретні кримінальні дії, а про якнайтриваліше вилучення людей із українського суспільного життя.

Що судові процеси в Україні 1972 р. мали характер загальносуспільної політичної акції, спрямованої проти національного відродження України, показав дальший розвиток подій. Насамперед, ще раніше, як підготовку до задуманого, було звільнено з посад Голову КДБ при Раді Міністрів УРСР, а потім, уже після арештів, проти яких, як відомо з чуток, заперечувало тодішнє українське партійне керівництво, увільнено від обов'язків 1-го секретаря ЦК КПУ й забрано до Москви П.Ю. Шелеста – для того, щоб згодом безпідставно звинуватити людину в українському націоналізмі й узагалі покінчити з її політичним життям. Усе це означало фактично державний переворот в Україні, який у мініатюрі нагадував політичні зміни в українському суспільстві після самогубства 1933 р. Миколи Скрипника. Особливо цікава історія з призначенням Москвою на посаду секретаря ЦК КПУ В. Маланчука: це було повною несподіванкою навіть для антиукраїнського угруповання у вищих партійних колах Республіки.

Унаслідок зазначених кадрових змін різко погіршилася передусім, як було сказано, загальна національно-політична та культурна атмосфера. З офіційної мови представників верховної влади на довгий час зникло поняття «український народ», і тепер його вживають дуже рідко й обережно; згодом і самі виступи стали російськомовні. Посилилася пропагандистська війна проти так званого «українського буржуазного націоналізму», який уже давно став у нас синонімом понять «національно-свідомі українці», «українські патріоти». Переведення вузів і технікумів на українську мову викладання не зуміло домогтися й керівництво на чолі з П. Шелестом. Після 1972 р. становище тут ще погіршилося. Припинено роботу над створенням заповідника «Запорізька Січ». Звужено сферу суспільного функціонування української мови. У пресі почалося цькування літераторів за ідеологічні гріхи, зокрема за так звану ідеалізацію минулого, тобто за намагання сказати щось конкретніше й об'єктивніше про українську історію. Вульгаризація українського історичного процесу сягнула рівня сталінської епохи. У продаж понад рік не надходив «Український історичний журнал». До речі, саме з того часу київські кіоски завалені призначеним для російської еміграції журналом «Отечество», який теж веде боротьбу – з ким би ви думали? – з «українським буржуазним націоналізмом».

Припинено видання українськомовних журналів у галузі природничих наук. Зменшено кількість уроків української мови та літератури в середній школі, знято з навчання програм технікумів уроки української мови та літератури. Дійшло до того, що редактори видавництва 1973-74 рр. викреслювали з книжок епітет «український». Наприклад, фразу «українські діячі» замінювали на «вітчизняні діячі», «український народ» – «трудолюбні маси» і т. д. Такої самої цензури зазнавало слово «козацький», словосполучення «Запорізька Січ» і подібні до них поняття. Деякі факти такого редагування в мене були, та назвати їх, на жаль, зараз не можу, бо мою робочу картотеку під час обшуку забрано.

Змінено шкільні програми з української мови та літератури – у бік ще більшої «інтернаціоналізації» їх, тобто ще більшого вихолощення українського змісту. Я чув про випадки, коли знімали зі стін бібліотек і шкільних класів портрет Т. Шевченка, вилучали з кабінету української літератури магнітофонні платівки з творами Т. Шевченка тощо.

У 60-их роках почав виконуватися прекрасний старовинний український марш «Богдан Хмельницький». Тепер його офіційно називають так: «Марш, присвячений возз'єднанню України з Росією».

Докладний аналіз національно-політичної та культурної ситуації в Україні 70-их років виявив би картину справжнього розгрому новітнього українського національного відродження, що почалося в атмосфері викриття сталінізму. Репресій, у тій чи іншій формі, зазнав кожний, хто в 60-их роках виявив

національний патріотизм і активність у неофіційному суспільному житті. Багато людей стали жертвою «заборони на професію». Понад 10 років не видавали творів Ліни Костенко, одного з найкращих поетів сучасної України. Досі не дозволяють друкуватися Миколі Лукашеві, чия перекладацька діяльність становить ціле явище в українській культурі. За наукову статтю «Приєднання чи возз'єднання» позбавили роботи історика М. Брайчевського, ім'я відомого вченого кілька років було під забороною. Лише недавно, завдяки пересторогам перед нарадою з питань Гельсінських угод, М. Брайчевського знову зараховано в штат наукових працівників Інституту археології. Досі не може влаштуватися на роботу за фахом кандидат філософських наук Я. Дзира, який в Інституті історії виконував основну роботу над підготовкою до наукового видання козацьких літописів. Великою втратою для українського літературознавства є заборона працювати за фахом кандидатів філологічних наук Михайлині Коцюбинській. У видавництві «Статистика» працює фольклорист, кандидат філологічних наук В. Скрипка, якого за створення самодіяльного етнографічного хору було виключено зі спілки композиторів і звільнено з роботи в Інституті мистецтвознавства, етнографії та фольклору Л. Ященка. Хор розігнано, учасники його зазнали адміністративних переслідувань.

Я назвав лише невелику частину репресованих представників української творчої інтелігенції, але, сподіваюся, й цього досить, аби відчутти, що моя кваліфікація сучасного національного становища українського народу як стану облоги має не тільки метафоричний, загальноідеологічний, а й практичний смисл. Офіційна ідеологія «інтернаціоналізації», «зближення» і злиття націй та історіографічна концепція історії України зовсім не залишають українському народові простору для вільного руху ні вперед, ні назад, закривають перед нами і майбутнє, і минуле, а практичні творці становища б'ють по голові кожного, хто підноситься над рівнем запланованого національного вмирання, хто пробує сказати правду про українську національну дійсність або, не дай Боже, оцінити картину в цілому, в загальнонаціональному, загальноісторичному масштабі, за критеріями політичними.